JOURNAL OF
PATAN MUSEUM
Volume 3

PATAN MUSEUM

PATAN MUSEUM DEVELOPMENT COMMITTEE
Patan Durbar, Lalitpur, Nepal
2019

Published in 2019 by
Patan Museum Development Committee
Patan Durbar, Lalitpur, Nepal

© 2019 Patan Museum

First Edition 500

Design & Print: **Advance Goodwill Printing Press Ltd.**

Cover Page: Mulchowk Patan Durbar Photo by: Dr. Rohit Ranjitkar

Chief Editor
Prof. Prem Kumar Khatry Ph.D

© All rights reserved by Patan Museum
Unauthorized duplication contravenes applicable laws.

All Photographs and drawings with in this book by writers itself unless otherwise noted

Government of Nepal
Ministry of Culture, Tourism and Civil Aviation
Singhadurbar, Kathmandu, Nepal

visit nepal 2020 Lifetime Experiences

Ref. No.:

Government of Nepal Ministry of Culture, Tourism & Civil Aviation Singh Durbar, Kathmandu

This is indeed a matter of great pleasure for me to bring this issue of the Patan Museum Journal. This issue is coming at a time when Nepal is celebrating Visit Nepal Year amidst colorful programs to prepare as much visitors as possible. We have had similar VNY programs in 2004 and 2011 but with the rise in number of visitor per year, our preparations have also been better than before.

The Patan Museum Development Committee has focused on the need to cater for the increased number of visitors in the year 2020. We have been planning to complete the renovation of the several wings of the palace including the Keshav Narayan and other courtyards. Similarly solar power panel has been fixed for the convenience of the evening programs. Other facilities have also been added.

Publication plays important role in the life of a museum. Patan Museum has published books and journals in the past. This will continue in the years to come. Lately, schools have made the museum a source of knowledge and entertainment at the same time. We need to reach out to more schools and Plus Two students to enhance their knowledge about art, architecture, history and culture of Nepal.

I thank the Member-Secretary of Patan Museum Development Committee and the staff for their continuous effort to publish this journal.

I hope the readers will find readable material in this volume.

Kedar Bahadur Adhikari
Secretary
Ministry of Culture, Tourism and Civil Aviation
Chair
Patan Museum Development Committee

"Service-friendly Administration, Good Governance in Federalism"

Tel: +977-1-4211879(Office), Fax: +977-1-4211758, Email: info@tourism.gov.np, Website: www.tourism.gov.np

Government of Nepal
Ministry of Culture, Tourism and Civil Aviation
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY

Tel: 977 1 4200849
977 1 4200850
977 1 4200851
977 1 4200852
977 1 4200853
977 1 4200854
977 1 4200855
Fax: 977 1 14200847
E-mail: info@doa.gov.np
website: www.doa.gov.np

Ramshah Path
Kathmandu

Ref. No.

It is my pleasure to note that Patan Museum Development Committee has done praiseworthy work for issueing Patan Museum Journal. I sincerely thank the editorial board, the Member Secretary and his team for their excellent work to enhance the image of the Museum.

PMDC was also published other materials in the past. I hope that this journal will be benifited for the reader, researcher and students. As we move close towards the VNY 2020, we need to work more in the publication sector as well. Similarly, we need keep the complex clean, make it attractive and worth visit by thousands, even millions of guests during the VNY. The DoA will stay at hand to help the Museum in this regard. Together, we can make the year-long VNY project successful.

On this occasion, I thank the writers and editors who make this publication possible.

I wish the museum success in the days ahead.

DIRECTOR GENERAL

Damodar Gautam
Acting Director
Department of Archaeology

Government of Nepal
Ministry of Culture, Tourism and Civil Aviation
PATAN MUSEUM DEVELOPMENT COMMITTEE
Patan Durbar, Mangalbazar

Phone: +977 1 5521938/5521492
Audio Notice Board: 1618015531938

Ref. no.

Date: December 09 2019

I feel proud and privileged to play a role in the publication of this special issue of the Museum Journal. In fact, the agenda was already prepared before I joined the museum as the Director and Member-Secretary of Patan Museum Development Committee. I considered the responsibility as an honor to me and mobilized the staff to complete the task in time.

Several noted contributors were already on the slate and they submitted their article on time on the theme of Tourism and Museum. Patan Museum is very much in the center of tourism activity of the municipality and the number of visitors has grown by day. We plan to attract more visitors during the 'Visit Nepal year 2020'.

I express my sincere thanks and gratitude to Hon. Minister, (MocTCA) Mr.Yogesh Bhattarai, Secretary MoCTCA and Chairman of Patan Museum Development Committee Mr. Kedar Bahadur Adhikari, Mayor, Lalitpur Metropolitan city, Director General, Department of Archaeology and PMDC members for their valuable works expressed on the occasion of the publication of this issue.

Similarly, I would like to thank all the writers for their hard work and timely submission. The mistakes appearing in the printing are ours.

Sandeep Khanal
Executive Director

Email: info@patanmuseum.gov.np, website: www.patanmuseum.gov.np.

BOARD OF DIRECTORS

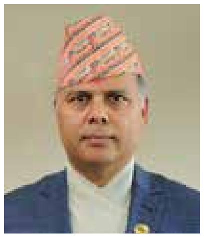

Mr. Kedar Bahadur Adhikari
Ministry of Culture,Tourism and Civil Aviation,
Singh Durbar, Kathmandu
Secretary

Mr. Damodar Gautam
Department of Archaeology,
Ramshah Path Kathmandu
Acting Director General

Lalitpur Metropolitan City,
Pulchowk, Lalitpur

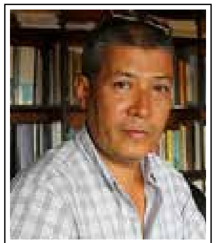

Dr. Rohit Kumar Ranjitkar
Patan Museum Development Committee
Board Member

Mr. Mohan Byanjankaar
Patan Museum Development Committee
Board Member

Ms. Renuka Bajracharya
Patan Museum Development Committee
Board Member

Mr. Sandeep Khanal
Patan Museum Development Committee
Member Secretary

EDITORIAL

It is pleasing to note that I fully enjoyed my four-term office as a member at the Patan Museum Development Committee (PMDC). It is also a matter of satisfaction to feel at PMDC even after retirement. I have been entrusted to edit the special and regular issues of the journal. I have tried my best to do so yet request for excuse for the mistakes made in a state of hurry as we seem to do things at or near the last minute.

While at the PMDC we tried to do something new. We began a monthly talk program which continued for about two years only. Then there were excellent books, journals published. The journals are our brand items. They have reached readers at home and abroad.

VNY 2020 is at hand. Patan Museum is to brace itself fully in order to prove that we are and can be one of the few chosen destinations for the visitors. The Committee will sit and review the progress made in renovation and make the Palace worth its name. It is the cultural heritages of the City of Patan that stand as living museum and provide full satisfaction to the visitors.

I thank all the paper writers for their write-ups. If the editor's pen has done something wrong mistakenly he must be excused. All I have tried to do is to see that the writers' sentiment and art has not been distorted.

Finally, I thank the PMDC for giving me the opportunity to handle the editorial work for the English and the Nepali version of the journal. I offer my sincere respect to Century Literary figure Dr Satya Mohan Joshi and wish him long, healthy and creative life ahead.

Prem Khatry

STATION

TABLE OF CONTENT

	Page
Patan Darbar Square Earthquake Recovery	1
Monument, Tourism and Museum	14
MUSEUM: In the Context of Cultural Heritage Tourism	17
Museum Heritage and Tourism	21
Heritages Tourism and Museum Management	23
प्राचीन बाद्य डमरुको छोटो परिचय	२७
पर्यटन र पाटन	३५

Patan Darbar Square Earthquake Recovery

First month after the 2015 Earthquake: From my memory

Rohit K. Ranjitkar

Conservation Architect, Kathmandu Valley Preservation Trust

On April 25, 2015, a 7.8Mw earthquake struck Gorkha district, 80 kilometres north-west of the Kathmandu Valley, leaving hundreds of villages severely damaged and many completely destroyed. The impact on the Kathmandu Valley was devastating, particularly to the urban centres; Kathmandu, Patan, Bhaktapur, Changu, Sankhu, Bungmati, Khokana, Harisiddhi and other smaller historic settlements. Several major monuments completely collapsed, in addition, hundreds of private houses, shrines, and monasteries fully or partially collapsed.

Patan Darbar Square during the earthquake. Immediately after the earthquake; King Yognarendra Malla's staue already down and Harishankara Temple just collapsed, but South Taleju is still in place which partially (top tier only) came down later. Unknown photographer.

Opposite page

Top: *Before the earthquake, looking South. Photo: 2013. Bottom: After the earthquake. Photo: Hari Maharjan. Apr. 27, 2015.*

All the Photographs by author itself unless otherwise noted.

On April 25, 2015, a 7.8Mw earthquake struck Gorkha district, 80 kilometres north-west of the Kathmandu Valley, leaving hundreds of villages severely damaged and many completely destroyed. The impact on the Kathmandu Valley was devastating, particularly to the urban centres; Kathmandu, Patan, Bhaktapur, Changu, Sankhu, Bungmati, Khokana, Harisiddhi and other smaller historic settlements. Several major monuments completely collapsed, in addition, hundreds of private houses, shrines, and monasteries fully or partially collapsed.

The overall impact to the built heritage of the Kathmandu Valley has been severe. Several iconic multi-tiered temples have collapsed completely, while many of them are still standing and exhibit moderate to severe structural damage. Shrine houses, platforms and arcaded buildings have also collapsed. Locals of the major public spaces within the city, including the Patan Darbar Square, have been affected by the collapse of monuments.

It is not easy to make classifications or typologies of buildings collapsed in this earthquake; such as concrete structures or historic houses built with mud and timber – buildings built with all types of materials had collapsed, as well as survived. This is the lesson we need to understand and realize we must go in depth, rather than comparing which building performed better in the earthquake. However, one of the crucial understands we have is that traditional monuments, including private dwellings, were significantly more damage, when periodical maintenance was not implemented.

DAY 1

When the ground started to shake, I was not sure what was happening, but after few seconds I realized it was an earthquake, a big one. I was on a small hill, about an hour drive from Patan city, with my family and co-workers for an office picnic. We were coming down from the hilltop when the earth started shaking beneath us. We could not stand on our feet, let alone walk, so we all sat down on the ground. It was terrifying, but I felt safe as we were clear of any buildings on top of the hill. During the first few minutes many different scenarios kept playing in my mind. 'What might have happened in the valley and our heritage?' was a frightening question I asked myself. It wasn't too difficult for me to imagine as I always thought about the earthquakes that hit Nepal every 90-100 years. Through the available historic records, I tried to understand what kind of buildings collapsed more than another and what might be the reason or weakness in the traditionally built houses and temples.

Top: *Emergency rescue by Patan community, immediately after the earthquake. Due to the risk of theft of artifacts, local community immediately responded to save the important artifacts from the rubble. Photo: Suresh Lakhe. Apr. 25, 2015.* ***Bottom:*** *Damaged artifacts transfer to Keshav Narayan Chowk (Patan Museum Courtyard), which was rescued within hour after earthquake for saftey and security, coordinated by KVPT and DoA. Photo: Apr. 29, 2015.*

***Top:** Darbar square on second day, local stakeholders guarded day and night for security and saftey. Photo: April 26, 2015.* ***Bottom:** All the wooden artifacts were covered with plastic sheets to protect from the rain. Photo: April 28, 2015.*

I also recalled our restoration activities, and how we always considered how to reinforce the monuments with minimal intervention. Disturbing images came to mind as I have seen in many different publications, as well as my own collection of historic photographs, from 1934 earthquake.

It took a few hours to reach Patan due to the damaged roads and we arrived at the square around 6.00pm, I was very sad to see how much was lost. It was heart breaking to see the square was filled with rubbles, many of my favorite elements (especially carved wooden elements) were spread all over the brick roads. Fortunately, I came to know that the locals moved quickly to rescue important objects from the rubble, mainly gilded metal objects; pinnacles from two temples, Lion from Bhimsen pillar and statue of King Yognarendra Malla and his consorts. Of course, all of these objects were badly damaged. Since it was a Saturday, the Department of Archaeology (DoA) was closed, but the Patan Museum was open, so they were able to store all rescued materials in the Keshav Narayan Chowk.

Local stakeholders initiated to close the square for security within the same evening and did not allow people to enter inside the Darbar Square for safety and security reasons. They guarded the area day and night for the first couple of days until the Nepal Police took over. This showed how much

the community still cares for their heritage. This needs to be noted that these local communities don't know about disaster and risk preparedness and has never been trained, it just so happened, that they reacted to save the historic artifacts, because they care about that.

I know that there are human resource professionals trained for these situations, however, everyone is from different area of the Valley, and naturally, for anyone's first priority is where their home is. Also, many do know handle this situation, although they can't make to their work stations immediately and for others, family comes first. So in such circumstances, everybody wants to be close to the family, which is understandable. Counterintuitively, the Patan locals had their monuments first in mind, this shows how important the community living around the area can play a crucial role during such events.

DAY 2 - 4

The next day I came back to the square. It was very nice to see the local stakeholders/ community guarding the area. I took many photos that day, documenting the damages in the Patan Darbar Square and its surroundings.

I went home to get some clothes as we moved in with my father in Baneswor, because my house (about 150 year-old) in Patan was also

Top: *All the carved elements from collapsed monuments were carried from the destroyed site and kept at Keshav Narayan Chowk for security. Photo: May 1, 2015.* ***Bottom left:*** *Recovered Harishankara image. Even small chipped off face of the consort was recovered after scanning the rubble. Photo: Apr. 30, 2015* ***Bottom right:*** *One of the toran from Char Narayan Temple, which was broken in several pieces also recovered almost all the pieces. Photo: May 30, 2015.*

Opposite page
Top: *Nepal Army bringing struts inside Keshav Narayan Chowk. Photo: April 29, 2015.* ***Bottom:*** *Local community collecting timber elements from the rubble of Harishankara Temple. Unknown photographer.*

severely damaged by the earthquake. When I was about to leave my house, suddenly there was another big earthquake. I experienced the shaking in an old house, it was quite scared as I could see dust coming from ceiling, cracked holes from the previous day's earthquake and cricking sound from wooden members, almost like a horror movie house.

The second day after the major earthquake, the aftershocks did not collapse any more monuments in the Darbar Square, but I am sure it had weakened many. Back at my house while most of the time we stayed out side, I was completely unsure what to do and how to react, because I am not trained for such situations and we were all scared to leave our family. In the meantime, one of my friends called me asking what am I doing and what they can do to help. This gave me some energy and made me think, 'I should do anything, whatever I can!' So called up as much as many people from the Patan Darbar Square and organizations based in and around the square, requesting to meet the next morning and do something to save the heritage.

On the third day, we gathered up in the Lalitpur Chamber of Commerce building, meeting for the first time after the earthquake. Not a lot of people attended so I kept calling. This was not an easy task as most still didn't want to leave their family.

On the 4th day, more people came; the DoA Maintenance Office, the Patan Museum, the Police division from Darbar Square, Mangal Tol Sudhar Sangha, Lalitpur Chamber of Commerce and a couple of local stakeholders. We discussed but were still unsure where to start due to the scale of damage and the difficulty to manage people to organize and rescue objects during a stressful time. To make situations worse, it started to rain, which can damage artifacts; especially wooden pieces that were spread all around. One of the local stakeholders contributed plastic sheets to cover the artifacts, at least wooden elements.

DAY 5 - 8

On the fifth day, the Nepal Army came to site with a bulldozer and trucks to clean the square. One of the local residents had made a call while I saw them come in through my office window. I rushed to the square, because I had already heard that in the Kathmandu Darbar Square, many of the timber elements were damaged and most of the bricks turned into dust from bulldozer while cleaning access for emergency rescuing people. I convinced the army commander and his troop not to use bulldozer, because we want to save as much as historical elements from the rubble. I can understand that they were doing their jobs although they had no idea how many valuable artifacts are still in the rubble. It was not difficult to convince them as it only took a few phone calls, so they agreed to help and rescue the artifacts from rubble manually. For the next few days we had approximately 300 individuals from Nepal Army, Police and Armed Police Force on site to rescue the artifacts.

At first, I thought of keeping the artifacts from different temples in different corners of Keshav Narayan Chowk, but it was not possible with the amount of materials and people bringing the artifacts inside the courtyard. If all the pieces are kept safe and in one area, it is possible to put it all back together, regardless of how long it will take. However, most of the people were curious as to how it would be reassembled with the proper pieces in right position and with right parts. I was also a bit unsure of how I will do that at first, because all the pieces were mixed up in one huge mount of the wood carvings.

DAY 9 - 12

There were many volunteers from different parts of Patan, as well as school children who wanted to help rescue artifacts and clean up, which shows they also care about our

heritage, not only local people living around Patan. Since all the carved wooden elements were rescued, we also started collecting the reusable bricks and tiles, which normally no one wants to reuse in the restorations, because most of the bricks were chipped.

Monuments which did not collapse, but were structurally damaged, needed more attention, because, in case they fall, there would be more damaged historical elements, thus, more effort, time and financing, for rebuilding.

North Taleju top tier was dislodge from the respected place, which appeared to be in critical condition. If it were to come down, it would certainly create more damage to the lower sections of the Mulchowk roof. So we immediately started scaffolding.

DAY 13 - 16

Before the second big earthquake, we had started to segregate and assemble pieces from the mount of artifacts (wood carvings) in Keshav Narayan Chowk. Many people who came to see the collected artifacts were curious how it may be possible to put it all back in right order or right parts. Of course, I was also concern when it was all mixed up with the artifacts from different collapsed monuments, but I was happy that we could save the pieces.

Bottom: *Carved elements were sorted, assembled all the sets before sent to store. Photos: May 02, 2015.*

Opposite
Local community, stakeholders and community from other neighbourhood also helping to rescue usable artifacts from earthquake rubble. Photos: Tom Kelly. May 01, 2015.

Rather than waiting and doing it later, we planned to work with our team of carpenters and wood carvers to work immediately. Once all the carved elements were brought inside Keshav Narayan Chowk we started assembling the pieces. It is like a huge jigsaw puzzle, some of the window sets were leveled with geometric shapes, individual pieces that have circles or triangular marks gives us clue for reassembling. This shows there was a scientific system at that time for easy assembling, as well as not mixing the artifacts up with other sets of the windows.

DAY 17 - 20

There was another big earthquake on May 12th. I was with wood carvers segregating

Top left: *North Taleju. Scaffolding was erected immediately after the earthquake, to rescue the dislodged top metal roof. Photo: May 10, 2015.* ***Top middle:*** *Metal craftsmen disassembling pinnacle as emergency rescue. Photo: May 25, 2015.* ***Top right:*** *Every assembled pieces were photograph before sent to the storage. Photo: May 09, 2015.*

Bottom left: *Visvesvara Temple. All the ground floor wall experinced substancial damage, all the brick wall blowout. Temporary timber supports were introduced to support the structure. Photo: May, 2015.* ***Bottom middle:*** *Krishna Mandir, All the unstable sections were propped immediately after the earthquake. Photo: May 20, 2015.*

Opposite

Top left: *All the plain timber elements were also segregated from the rubble for future use.* ***Top right:*** *Unusable debris was collected for disposal after reusable bricks were stacked temporarly on the square. May 02, 2015.* ***Bottom:*** *After that all the unusable collected on the bulldozer track to upload for transportation. Photo: May 03, 2015.*

artifacts in Keshav Narayan Chowk. We immediately ran to the square. I can still see Visvesvara Temple shaking with dust emitting out of the temple. It was already damaged from the previous earthquake and aftershocks, and was lucky to survive. Again, we didn't have workers on site for couple of days as they were scared. But fortunately, the Nepal Army, Police and Armed Police Force were there to help.

After sorting out all the wooden artifacts (carved and uncarved), reusable bricks, tiles and stones, the army started using the bulldozer and heavy trucks to clean the Patan Darbar Square. Within three weeks from the earthquake, the Patan Darbar Square was cleared, all the unusable dirt was disposed. Brick and tile piles were stacked several places around the sqaure, but all the timber elements were already safely kept inside the Bhandarkhal Garden. The important wooden carved pieces were also segregated temple by temple and stored in newly built zinc sheds. Some of them were kept properly in Sundari Chowk dalans.

We started shoring up the monuments, which were structurally damaged, mainly the Visvesvara Temple. All the walls were puffed out during the earthquake movements, the entire upper level of the temple was standing on the doors on four sides and timber columns. There was also some shoring work done by the Patan Metropolitian City in Krishna Mandir through a contractor. In every bay on the ground floor, timber posts were inserted to secure the temple without identifying the problem. In the Bhandarkhal Garden, we started to build sheds with

Left: *Carved elements of the damaged monuments in storeroom after assembling.* ***Right:*** *The salvaged window assemblies, other carved timber elements and struts in the newly built zinc sheet shed. Photo: Jun. 07, 2015.*

zinc sheets to store artifacts which was partially funded by Patan Municipality and coordinated by DoA.

After DAY 21

All the elements were photographically catalogued before they were sent to storage. All the pieces were leveled as much as possible with identifications. In the meantime, we built sheds for artisans to repair and replace carved sections from damaged pieces.

We were proud that our rescue of artifacts happened so quickly as a result of all the cooperation between stakeholders, community, Patan Municipality and DoA coordinated by the Trust as a Patan Darbar Earthquake Response Campaign. Now we can see the Patan Darbar Square better and safer than before.

To be continued .....

Restored King Yognarendra Malla's statue after installation on the top of the stone pedestal along with the two consorts. Photo: Feb. 15, 2017.

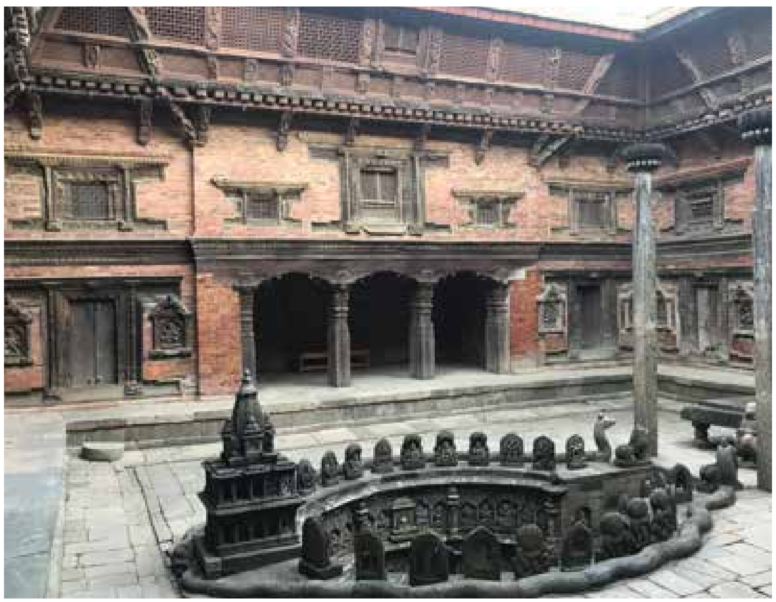

Top: *Sundari Chowk East Wing after the earthquake. Photo: Apr. 27, 2015.* ***Bottom:*** *After rebuilding. Photos: Dec. 12, 2018.*

Top: *Both Manimandapas collapsed in the earthquake. Photo: Suresh Lakhe. Apr. 27, 2015.* ***Bottom:*** *After rebuilding. Photos: Dec. 12, 2018.*

Top: *Collapsed Char Narayan Temple after the earthquake. Photo: Apr. 27, 2015.* ***Bottom:*** *After rebuilding. Photo: Nov. 07, 2019.*

Top: *Collapsed Harishankara Temple after the earthquake. Photo: Apr. 27, 2015.* ***Bottom:*** *After rebuilding. Photos: Nov. 05, 2019.*

Monument, Tourism and Museum

Shaphalya Amatya
Former joint Secretary, Ministry of Culture, Tourism & Civil Aviation
Former Board Member, Patan Museum Development Commitee

Monuments, tourism and museum have always been treated as interrelated disciplines. In every developed country they are considered as very important and inter-disciplinary enterprises. Since the decade of sixties monument, tourism and museum have been given due importance by the government of Nepal for the development of the country. The first and foremost museum of Nepal known as the National Museum was also established in a very ancient building, which was built by the first Prime Minister Bhimsen Thapa in BS 1995. This museum is not only the pioneer museum but also the biggest among all. In BS 2000 the Rana Prime Minister Juddha Shumsher had added an art gallery in the same complex. If someone wants to understand history and art of Nepal they must visit these museums. These two monuments housing these museums are not only historical but also architecturally very beautiful.

In the main building, some of the most valuable collections consist of historical weapons, costumes, uniforms, flags, medals and decorations, portraits of kings and other personalities, musical instruments and objects discovered in various excavations carried out in different places in the country have been preserved. Collections connected with different ethnic groups, wooden arts

and natural history have also occupied some parts of this vast museum.

The Art gallery has a separate building, which is very untraditional and unique. It looks like a temple. This art gallery has many masterpieces in stone, terracotta, bronze, wood and other materials which constitute the main attractions of this gallery.

The National Numismatic Museum was established at Hanumandhokha in 1962. Later on it was shifted and housed at the top floor of the main historical building of the National museum. The main objective of this museum is to collect, preserve and exhibition of Nepali coins and to present a comprehensive picture of the evolution and development of history of Nepal.

The major part of historical Hanumandhokha Palace particularly the residential wings of the Malla and Shah Kings around Nasal Chowk and Lohan Chowk, were renovated with the assistance of UNESCO/ UNDP, and other friendly countries, which was completed in 1987. After renovation in the wings of the Nasal Chowk and Basantapur Chowk, the biographical museums of the Shah Kings were established, known as Tribhuwan Memorial Museum, Mahendra Memorial Museum and Birendra Memorial Museum. But the big earthquake of 2015 has destroyed the palace wings housing these museums, which are still undergoing restoration.

In 1960 the National art Gallery was established at Bhaktapur in the Palace of the Malla kings. It is for the first time in the history of Nepal a museum was established in a historical building. This art gallery contains traditional Nepalese paintings on cloth known as pauvas, gathas or painted wooden covers of manuscripts, paintings particularly miniature paintings from manuscripts and water-color paintings of different legendary animals and birds. The most valuable and important is the mural paintings of different deities and hunting scenes of royalties, which are preserved there.

Similarly in BS2019 (AD 1962) the National Wood Work Museum was established at Pujari Matha in Bhaktapur. Pujari Math is an eighteen century monument very famous for mural paintings and wood carvings.

These experiences of establishing museums at historical palaces and houses have encouraged authorities to establish numerous other museums in the country. The restoration of Keshav Narayan Chowk of the Patan Durbar was completed in 1983 with the financial help of the Government of Austria. On 28th October 1997, Late King Birendra Shah had inaugurated the restored Keshav Narayan Chowk and the Patan

Museum amidst a gala function. The Patan Museum is standing today as an example of cooperation and friendship between Nepal and Austria. It took more than a decade of efforts by a group of dedicated native and foreign architects, artists and scholars to restore it into original shape. After restoration, the palace rooms were turned into the exhibition galleries.

The Patan Museum displays the traditional sacred art of Nepal in an illustrious architectural setting. The exhibits cover a long span of Nepal's cultural history and some rare objects are among its treasures. The majority of exhibits are sculptures of Hindu and Buddhist deities. Most of the objects are cast bronzes and gilt copper repouse work, traditional crafts for which Patan is famous.

The Narayanhiti Palace Museum is another very important museum established at the palace complex of ancient Narayanhiti. This museum was inaugurated by the then Prime Minister Girija Prasad Koirala on 1st Ashad BS2065. In this museum we can have a glance of the life style and way of living of the last Shah Kings particularly of the late king Birendra. The most valued attraction is the crown of the Shah Kings, which is kept here as an exhibit.

There are museums outside the valley in old palaces like Gorkha Palace, Nuwakot Palace, Lamjumg Palace, Palpa Durbar and numerous other palaces. Not only museums

are opened in the old palaces but in almost all the districts of the country in old traditional and historical houses museums have been opened by the lovers of museums. In this category we can mention the Tamang Museum of Rasuwa, Chepang Museum of Chitwan and so on. This trend of opening new museums in traditional houses has been very popular at present.

The concept of opening museums in historical buildings has been great attraction to the tourists in Nepal. Whoever visits the country never misses to visit at least one or two museums. This policy of the government of establishing museums in historical monuments has also given great impetus for the sustainment of these ancient monuments. Establishing museums at ancient architecturally rich palaces and buildings have a long tradition all over the world. Development of tourism in all over the world has been helping simultaneously for the preservation of ancient monuments as well as economy of the country. Therefore monuments, tourism and museums have deep inter relationship and need coordination and co-operation in every developing country such as in Nepal.

MUSEUM: The Context of Cultural Heritage Tourism

Suresh Suras Shrestha
Lecturer (Museology)
Lumbini Buddhist University Nepal

1. Introduction

A museum is a cultural institution that has to work with collection, conservation and display of objects for the advancement and dissemination of knowledge. It is a treasure house of the human being as it stores the memories of the past of human beings, their cultural activities, developments, dreams and hopes.

It is through this collection and exhibition of objects that links between the people's past and present are created. Museums are also viewed as avenues by which future generations can have an opportunity of observation and appreciating their past and bring them into tourism.

Tourism is one of the rapidly growing industries in the globe and it is becoming increasingly important for the society and overall country as well. This importance is as a result of immense benefits driven to livelihood of people from the industry.

A few words about sustainable tourism would be relevant here.

Sustainable tourism tends to meet the needs of the visitors and host regions alike while protecting and enhancing opportunities for the future. Supporting tourism in a sustainable manner is to provide local people

with entrepreneurial opportunities and also create the sense of ownership within the local community.

Sustainable tourism ensures the utilization of those tourism potentials (attractions) not only to satisfy the present people but also consider planning for the future generations in such development. It encourages the development of cultural and rural tourism to sustain local cultures and environs. It seeks to utilize and make use of resources and the environment in a sustainable way and aims to generate local economy by providing opportunities for employment and economic development.

In such a way, museum and tourism are much close and inseparable and in connection with development activities encompassing culture and its dynamics.

Museum as development benefactor

Today museum is one of the contributors to the country's economic, industrial and commercial development and the national identity as well. Today, museum is also the major part of tourism. Therefore, it is a component of sustainable tourism. Identification and effective utilization of resources can be made through conservation, exhibition and communication. This could be the demand (attraction) for the visitors now and and also for the future generations.

Museums collect and care for objects of scientific, artistic, or historical importance and make them available for public observation through exhibits. Most of the large museums are located in major cities throughout the world and more local ones exist in smaller cities, towns and even the countryside. That connects and links tourism and also plays vital role for the development of tourism and helps its sustainability.

2. Museum and Heritage Tourism

The modern museums' predecessors were past aristocrats' private and social exclusive collections of rare or representative objects. During the past stages, museum operation was shaped by several evolutionary ideas in the late 17th and 18th century. At the beginning of the 19th century new ideas developed and museums were used for educating and communicating the general public in order to civilize people and make the societies better. Thereby they were given the role of serving as one of societies' main cultural and educational institutions. The number of museums all around the world has grown drastically during the 20th century.

International Council of Museums (ICOM) defines the museum as follows:

A museum is a non-profit making, permanent institution in the service of society and of its development, and open to the public, which acquires, conserves, researches, communicates and exhibits, for purposes of study, education and enjoyment, material evidence of people and their environment.

Similarly, American Association of Museum also defines museum in the following terms:

An organized and permanent non-profit institution, essentially educational or esthetic in purpose, with professional staff, which owns and utilizes tangible objects, cares for them, and exhibits them to the public on some regular schedules - Institutional activities such as education, collection, preservation and exhibition are based on objects.

The above definitions mean that museums are established to preserve the development of human beings including their environs and educate or disseminate the information to the society or people of the world; which obviously develops and promotes the tourism industry as well.

Most of the museums – especially the locals –focus for community identity and they are a valuable resource for education, but are not yet heritage attractions and cannot be considered as the basis for local tourism development. Local museums are small and almost unknown. They have scant financial and human resources, restricted opening hours and not many visitors. Consequently, they attract little investment, resulting in a vicious circle that needs a systemic solution to ensure the survival of local cultural heritage.

Travelling has always been a part of human nature, whether for religious purposes, education, business or other motivations. Certain inventions, like currency and early roads, mark the beginning of the modern era of travel, but human needs to arrange trips and facilitate movements have not changed over the ages.

Tourism has extensive economic, social and political influence almost everywhere in the world. During the past decades, cultural heritage tourism has proved itself being the rapidly growing aspect of tourism and it is predicted that in the coming years it continues to grow as tourists become more sophisticated and as more people can afford to travel globally. The economic influence of tourism, including cultural heritage tourism, has long been recognized.

Heritage is defined as the elements of our inherited past that we value. Heritage tourism is defined as tourism markets and the industry, which have evolved around heritage. There is a vital connection between heritage and tourism. As defined in the several source, cultural heritage tourism is that form of tourism whose objective is, among other aims, the discovery of monuments, sites and other cultural components in the destination. It has become a more popular tourist activity to make visits to historical cultural heritage sites, through several media in this age of advanced IT world.

Cultural heritage tourism includes visits to historic buildings and sites, museums, art galleries, etc. and also to view contemporary paintings or sculpture or to attend the performing arts. As such, most tourism is cultural in that visits will usually involve some exposure to aspects of other cultures and experience of different cultures as well.

Cultural heritage tourism, in line with the global trend in tourism, has emerged as one of the most popular tourism categories. The economic contribution of cultural heritage resources is one major means to achieve sustainable tourism development. Therefore, a better understanding of heritage tourist behavior in terms of heritage service attributes, specifically tourist preferences, can provide insightful information leading to the ability of heritage managers to create effective sustainable development strategies.

Museum audiences have a strong link related to tourism, since tourists are a part of the audiences and for some museums even a large part of the total number of visitors. The

diversity of culture that tourists can consume at any destination essentially makes Cultural Tourism that is really difficult to define. It can be argued that all tourism activities contain some element of culture, ranging from visits to specific cultural sites such as museums, art galleries, to experiencing the context and environment of the city nightlife. Cultural tourism largely represented a high culture in the past, whereas today many new meanings of cultural and heritage tourism exist and cover tangible as well as intangible aspects of culture. The general mandate of most museums is to educate their visitors about the history, culture and their environment as a heritage of the city, region or a country or about a focusing subject of special interest, while also preserving these elements for future generations. The presence of museum is commonly understood to indicate the presence of something valuable and relevant to be shared with the public.

Existing for the public benefit and utility, in this most advanced era; museums have to face a double challenge: On the one hand, they must reach a wider and more diversified audience, reflecting the complex demographic composition of contemporary society; on the other hand, they must ensure that the value of cultural heritage is understood and that cultural capital increases. This is what there is a big connection or inseparable relation between museum and tourism.

3. Conclusion

The resources shared by the museums and cultural heritage tourism is the cultural heritage – and however each sector approaches it in a different way, a sustainable and responsible use of it is of utmost importance for both of them. In this situation, museum plays a vital role in between as it preserves the overall cultural heritage whereas the tourism utilize them as a destination of cultural heritage tourism.

In the context of Nepal, tourism was developed through either cultural or natural heritage since the time memorial but still need to explore the new ideas for tourist destinations through museums and its development. Several perspectives and ideas on museum depend on diversified cultures. They are the sources to develop and promote modern museums and tourist destination at the same time.

Bibliography

- American Alliance of Museum (AAM 100). Excellence in Practice: Museum Education Principles and Standards. 2000.
- American Alliance of Museum. Starting a Museum. USA: AAM. 2014
- Ambrose, Timothy and Crispin Paine. Museum Basics. London/New York/Canada: Routeledge. 1994
- Cerquetti, M. Museum Networks and Sustainable Toursim Management, The Case Study of Marche Regions' Musuem. *Enlightening Tourism. A Path-making Journal*. Vol. 5, No 1. Italy: University of Macerata. pp.-100- 125. 2015
- Desvallees, A. and Francois M. (Eds). Key Concepts of Museology. Paris: Armand Colin. 2010
- ICOM. *ICOM Code of Professional Ethics.* Paris: ICOM. 1990
- Lambert, T.S. Gazing From Home: Cultural Tourism and Art Museums. *Annals of Tourism Research.* Vol. 38 No. 2. pp 403-421. Great Britain: Cyprus University of Technoloty. 2011
- Ruoss, E. & Alfare, L. *Sustainable Tourism Driving Force for Cultural Heritage Sites Development.* Cherplan EU.
- Sadiki, F.A. *Sustainable Tourism Marketing Strategies* at UNESCO World Heritage Sites. Las Vegas: University of Nevada. 2012.
- Shrestha, Suresh Suras. *Sangrahalaya ra Paryatan* (in Nepali). In Souvenir, Nepal National Ethnographic Museum, Kathmandu. 2005
- UNESCO & ICOM Ukrain. Role of Museums in Education and Cultural Tourism Development. Policy Brief. UNESCO / ICOM. 2012

Museum, Heritage and Tourism

Renuka Bajracharya
Board Member
Patan Museum Development Commitee

Museum has always been an institution for the people whether it is for the public or for tourist. Getting into any museum and taking a tour of it teaches a lot of things and can give an informal education to the tourist. Museum may be considered as the actual cultural showcase of the country.

The significant remarks of the museum are to the showcased objects whether tangible and intangible heritage) observe the showcased tangible or intangible objects which is collected for observation and preservation. A museum (mew – zee – am) is an institution that cares for collection, exhibition and conversation of collected artifacts and other objects of artistic, cultural historical or scientific importance.

The international council of museum (ICOM) defined the museum as, 'A nonprofit institution in the service of society and its development, open to the public, which acquires, conserves researchers and exhibits to tangible and intangible heritage of humanity and its environment for the purpose of education, study and enjoyment according to the definition of international council of museum.'(ICOM), 2007

Museum are democratic, inclusive and polyphonic spaces for critical dialogue about the past and the future. Museums are involved in acknowledging and addressing

the conflicts and challenges in society, safeguarding diverse memories for the future generations and guaranteeing equal rights and access to heritage for the all people. By nature, museums are non-profit institution .They are participatory and transparent, and work in active partnership with the community. The primary function of a museum to go to diverse communities , collect, preserve, research, interpret, exhibit, and enhance understanding with the people of the world, aiming to contribute human dignity and social, global equality and well-being.(proposed in 2019 , Kyoto)

A museum always tells the story of the past and shows the direction for the future lived by the next generation. As museum is an institution its major categories are as follows:

1. Government museum
2. Private museum
3. Community museum
4. Site museum
5. University museum

Museum would be always distinct because of its unique function and nature. A museum can have many faces where people get connected with its broader facilities and services as follows

- Research resources
- Shop
- Library Archive
- Publishers
- Café
- Community Hub
- Conference Hub
- Visitors information Centre
- Digital resources bank
- Tourist attraction
- Event Centre
- Performance venue
- Conversation laboratory
- Exhibitions and Display
- Collection Centre
- Educational programs
- Research Faculty

Museum varieties

Worldwide, museums are established to serve different purposes according to the need or interest of the people, or specific institutions. Broadly the following categories are most popular:

Art museum,

Local history museum

Natural history museums,

Science museum

War museum

Children museum

That is, there is a wide variety of museum around the world. According to the International Council of Museum there are more than 55,000 museums in 202 countries today (ICOM 31, May 2018).

A tour to the museum whether long or short, can give a wide range of knowledge about the given source through observation which could be more fun and entertaining. Tours of the museum for the school Children from the ages 6 to 14 could get significant benefit. According to modern learning theory, learning requires active participation, in this case, of museum, as follows:

1. Museum teach critical thinking, empathy and other normally important skills and dispositions
2. Trips to museums help kids more practical insight about school subjects.
3. Museum teach subject specific context & skills
4. Museum expand the general world knowledge of students.
5. Museum visits increase student's cultural capital.

Heritage has become an anchor of the global tourism industry and a major contributor to economic value to local communities. Aspects and disciplines of the tangible culture include:

- Museology
- Archives
- Conservation
- Art conservation
- Archaeological conservation
- Architectural conservation
- Film preservation
- Phonograph record preservation
- Digital preservation

Intangible culture

Nonphysical aspects of a particular culture, more often maintained by social customs during a specific period in history is intangible cultural heritage. These includes social values and traditions customs and practices aesthetic &spirituals beliefs artistic expression, language and other aspects of human activity which become the means of behavious in a society and formal rules for operating.

Aspects of the preservations and conservation of cultural intangibles may include:

- Folklore
- Oral history
- Language preservation
- Natural heritage

The total sum of the elements include biodiversity like flora &fauna, ecosystems & geological structure . The term was picked up by the science division of the nature conservancy under Robert E Jenkins in 1974. World heritage convention established that biological resources such as plants were the common heritage of man and in 1972 it was listed by world heritage committee of UNESCO. The UNESCO program catalogues names of conserved sites of outstanding cultural or natural importance to the common heritage of humanity.

Cultural heritage sites and places represent a huge collection of human creation across the entire span of human history. Cultural heritage tourism is the fastest growing segment of the tourism industry because there is a trend towards an increased specialization among tourists as defined by Hollingshead. This trend is evident in the rise in the volume of tourists who seek adventures culture, history archaeological sites and objects and interaction with local people.

Heritage Tourism

Heritage is defined as the elements of our inherited past that we value. Heritage tourism is defined as tourism markets and the industry, which have evolved around heritage. There is a vital connection between heritage and tourism As defined by the Travel and Tourism Programme, Ireland, tourists tend to get attracted to the places rich in cultural heritage.

Heritage tourism is that form of tourism whose objective is, among other aims, the discovery of monuments and sites. It has become a more popular tourist activity to make visits to historical cultural heritage sites, in this electronic era. Culture,

heritage, environment and tourism are interconnected and taking significant attention in the globe.

Heritage tourism also involves visiting historical or industrial sites that may include old royal palace, canals, battle ground military sites etc. The overall purpose is to gain an appreciations of the past . Cultural heritage tourism has a number of objectives that must be met in the context of sustainable development such as the conservation of cultural resources accurate interpretation of resources authentic visitors experience and the stimulation of the earned revenues of cultural resources.

There is also another group of tourism. Scholars introduced the concept of creative tourism (Richards and Raymond, 2000) by marrying creative and tourism products and services. UNCTAD (2004; 2008) have formulated and broadly classified creative industries into four areas.

1. Heritage – traditional cultural expressions and cultural sites
2. Arts – visual arts and performing arts
3. Media (not including new media)

   Publishing and printed media and audiovisuals
4. Functional creations – design new media and creative services

Heritage tourism, in line with the global trend in cultural tourism, has emerged as one of the most popular tourism categories (Chen and Chen, 2010). The economic contribution of heritage resources is one major means to achieve sustainable tourism development (Apostolakis and Jaffry, 2005). Therefore, a better understanding of heritage tourist behavior in terms of heritage service attributes, specifically tourist preferences, can provide insightful information leading to the ability of heritage managers to create effective sustainable development strategies (Chen and Chen, 2012). Chen and Chen have clearly described the importance of heritage tourism for sustainable economy.

Heritage tourism is categorized into three groups –

Natural

1. Landforms
2. Rural Scenery
3. Flora And Fauna

Cultural

1. Festivals
2. Arts/crafts
3. Traditional practices/products

Built

1. Historical building
2. Monuments
3. Industrial sites

As Jun et al described, tourists are attracted to natural heritage, cultural heritage as well as built heritage. Therefore, it is very important to protect all these areas of heritage to present and future use. It helps the sustainable tourism of any country.

Types of heritage tourism are –

1. Literary tourism – travel to literary places such as writer's birth place
2. Legacy tourism – search for ancestors
3. Historaunts - restaurants
4. Dark tourism – death, disaster
5. Industrial heritage tourism – unused industrial sites

   Tourism + Culture + Heritage = Sustainable Economics

Types of Cultural Heritage

1. Non-physical (intangible)
2. Physical (tangible)

Non-physical Cultural heritage

- Signs and symbols passed on by oral transmission
- Artistic and literary forms of expression
- Languages
- Ways of life
- Myths, beliefs and rituals
- Value system
- Traditional knowledge
- Know-how

Physical Cultural Heritage

- Monuments
- Archaeological sites
- Movable heritage collections
- Historic urban areas
- Vernacular heritage
- Cultural landscapes

The historic towns in developing countries make every effort to be dynamic heritage sites of regional development attracting cultural tourism and preserving tangible and cultural heritage. Preservation of cultural

heritage sites is costly and needs support from the government and other cultural heritage funding organizations. Tourism is one of the most important sections of the developing economy of a country. Cultural and heritage tourism has become one of the highest growing sectors of the tourism industry in Sri Lanka. Barry Lord defines cultural tourism as visits by persons from outside the host community motivated wholly or in part by interest in the historical, artistic, and scientific or lifestyle/heritage offerings of a community, region, group or institution. In comparison to other tourism activities such as eco-tourism, heritage-tourism, edu-tourism, adventure-tourism, agro-tourism, cultural tourism offers authentic resources to the community. Authentic resources are defined as sites, services, or events that reflect local, regional or national heritage (Lord, 2002).

Heritage tourism is a solid factor in the tourism industry in developing countries and there is a significant growth of economy in this sector. Research has revealed that heritage travelers spend longer time in heritage sites compared to other tourists. In this context, museums facilitate a dynamic network of travel attractions and visitor services to the heritage tourism industry.

Heritage tourism also facilitates other types of visitation such as travel to experience natural heritage, agri-tourism, eco-tourism, cultural tourism (art museum and theaters).

Sustainable Heritage Tourism

Tourism can bring both economic and quality-of-life benefits to communities. Rooted in historic preservation, one challenge is ensuring that the very places that contribute to heritage tourism are enhanced and not inadvertently altered or destroyed (Nebraska Heritage Tourism Plan, 2011). Nebraska Heritage Tourism Plan has described clearly why we preserve heritage tourism and how it affects sustainable economy. Further it describes five principles for successful and sustainable heritage tourism.

1. Collaborate
2. Find the fit between the community and tourism
3. Make sites and programs come alive
4. Focus on quality and authenticity
5. Preserve and protect irreplaceable resources

Conclusion:

Museum audiences have a strong link to tourism, since tourists are a part of the audiences and for some museums even a large part of the total number of visitors (Kotler and Kotler). The diversity of culture that tourists can consume at any destination essentially makes 'Cultural Tourism' difficult to define. It can be argued that all tourism activities contain some element of culture, ranging from visits to specific cultural sites such as museums, art galleries, or cathedrals, to experiencing the 'atmosphere' of the city nightlife (Steyn, 2007). Previously, cultural tourism largely represented a 'high culture', whereas today many new meanings of cultural and heritage tourism exist and cover tangible as well as intangible aspects of culture (Richards, 2001). The general mandate of most museums is to educate their visitors about the history, cultural and natural heritage of a city, region or a country or about a chosen subject of special interest, while also preserving these elements for future generations. The presence of museum is commonly understood to indicate the presence of something valuable and relevant to be shared with the public (Pekarik, 2003). Pekarik has described that the main role of the museums should be to protect cultural heritage and attract more tourists.

Heritage or cultural tourism is considered to be a form of tourism where participants "may learn about, witness and experience the cultural heritage of a destination" (Li, 2003). This type of tourism is said to provide a tangible motivation for conservation (Yuen, 2006), but in order to be successful in tourism context, heritage and history require more than preservation: its significance (should be) conveyed to the visitor, leading to enriched understanding in the context of the present (Nuryanti, 1996). As Nuryanti points out the priceless value of cultural heritage should be conveyed to the tourists and it is our collective responsibility to protect our heritage for sustainable economy and for our present and future generations.

The museum law is the essential part for the operation of museum. In the context of Nepal, it had conference by ICOM Nepal and ICOM ICR, the international committees for Regional museum on he theme 'Development and integration of museum policy for museum" had approved some recommendations on a possible new law on museum to be transmitted to the Nepali Government and parliament.

STATION
Restaurant

Heritage, Tourism and Museum Management

Sandeep Khanal
Executive Director
Patan Museum

Suresh Man Lakhe
Museum Officer
Patan Museum

The Year 2020 is going to be 'Visit Nepal Year' once again. In this context museum managers need to play vital role to enhance the image of Nepal through putting effective plan in place. Palace based museums such as Patan, Hanumandhoka, Bhaktapur, Gorkha and special category museums like the Mountain Museum, Natural History museums also need to prepare their exhibits in the best way possible to make these institutions as attractive and worthy as possible.

The writers as responsible officials at the Patan Durbar Museum wish to highlight on the main function of the museum in relation to Tourism.

Today, Museum is, and can be, a part of major tourism destination. Museum and Heritage tourism are closely related to each other. Tourists enjoy cultural expression in the destination in the form of arts, other intangible form of heritage and cultural activities. Museums display stories and culture of the people of the past and present them scientifically in the particular destination. In other word, museum display the objectives that give the visitors feeling and sense of honor to our ancestors and their creation. In the developing countries tourism is one of the most important industries that

plays important role for economic and social development of the country.

The cultural heritage tourism is one of the best products of the tourism industry. It can help preservation of cultural heritages. Among the cultural heritage tourism museum is one of the most popular destinations. It's major function and role is to attract and increase number of tourist as well as expand the length of stay, too. Museums are the houses of knowledge and treasure, the best place for conservation with preservation of artifacts, transferring the tradition and custom to the next generation and finally provide recreation for the visitors of all age and occupation. So the museums are one of best destinations for the promotion tourism industry in a country like Nepal.

According to the International Council of Museums (ICOM),

"A museum is a non-profit, permanent institution in the service of society and its development, open to the public, which acquires, conserves, researches, communicates and exhibits the tangible and intangible heritage of humanity and its environment for the purposes of education, study and enjoyment."

Adopted by the 22nd General Assembly in Vienna, Austria, on 24 August, 2007:

ICOM General Conference in Milan, Italy 2016, formed a new standing committee to revise the current definition of museums. ICOM continues to lead the conversation about what a museum is all about. The Executive Board selected the two definitions as a new alternative definition.

"Museums are democratizing, inclusive and polyphonic spaces for critical dialogue about the pasts and the futures. Acknowledging and addressing the conflicts and challenges of the present, they hold artifacts and specimens in trust for society safeguard diverse memories for future generations and guarantee equal rights and equal access to heritage for all people."

"Museums are not for profit. They are participatory and transparent, and work in active partnership with and for diverse communities to collect, preserve, research, interpret, exhibit, and enhance understandings of the world, aiming to contribute to human dignity and social justice, global equality and planetary wellbeing."

One important function of the museums is that they prepare the collected objects' records, focus on conservation, preservation, exhibition and research of the objects. So, offering informal education is one of the most important tasks of the museum. It contributes to heritage tourism development and similarly heritage tourism is intimately connected to educational activities. Though the function and exhibited objects may be varied from one type of museum to the next, it focuses on the interest of the visitor.

Nepalese cultural Tourism and Heritages

Nepal's cultural tourism has a long history. But in recent times tourists like to visit ancient sites and museums when they visit a new destination They like to experience many other types of tangible and intangible heritages such as how people live, what food they eat, and how they celebrate festivities, create music, dance, etc. According to ancient chronicles and legends before the birth of Shakyamuni Gautam Buddha, six human Buddhas - Bipassi , Sikhi, Biswbhu, Karkuchanda, Kanakmuni and Kasaypa visited Nepal as pilgrimage tourists. Our legends say they visited the topmost heritage site of Swayambu (the self born the swaybu Jyoti rupa). Bispaswi Buddha had visited Nepal during the Golden Age known as Satya Yuga. Following his footstep, Sikhi Buddha, Kanakmuni Buddha, Kasyap Buddha also arrived in Nepal in the Dwapara Yuga known as Silver Age. Biswbhu Buddha, Karkuchanda Buddha visited during the Treta Yuga, the Copper Age.

Lord Shakyamuni Gautam Buddha was born in Nepal at Lumbini in the 6th BC. According to the Buddhist literature Shakyamuni Buddha also followed the Buddhist pilgrimage tradition set by his predecessors and was in the Kathmandu Valley with 1350 followers including his closest disciples Sariputta Maudgayayan

and Ananda. Therefore, since ancient period to till date more people have visited Nepal's heritages sites and all of the sites now have renowned museums. They now attract the world tourists being located at the popular tourist destinations.

Museums and Tourism now

Tourism is an effective tool to achieve economic growth for cultural and social development of the country and communities. Museums are one of the most important components of tourism products. It is to be noted that the significance of cultural heritage conservation is growing through the support of the tourism industry. The Cultural heritage tourism is visiting and gaining experience at the destination, to study or see the artifacts and activities and observe the culture of the people of the past and present. It includes cultural, history and natural racehorses as well as manmade attraction. If a museum is well organized and has a variety of objects at display, people travel for the study of arts, tradition, custom with ritual, specific theme religious purpose and also spiritual experiences.

Today heritage tourism is one of the most popular worldwide tourism products. In the world most of museums were established in ancient Palaces and ancient buildings. Also in Nepal several museums are operating in palaces of the Malla and the Rana times. Therefore, the heritage icons such as the historical buildings were most suitable for museums. In Nepal more museums are in service at ancient palaces such as Hanumandhoka Palace Museum, Patan Museum, Gorkha museum, National Art Gallery, and Narayanhiti palace Museum. It has been observed that people divide their time very carefully – half time inside studying or seeing the objects in display and another half time looking at the architecture and art embedded in the old buildings taking photographs or just watching at the marvels of history.

Likewise private museums are also running in different places and attracting visitors. The transfer of museums into the traditional buildings and monuments has given good opportunity to experience the past social life and architecture as well. Visitors of Patan Museum show this trend of spending much time in observing the palace art and architecture from outside.

This is also to be noted that all of the heritage products do not attract the tourists because they are different and their area of interest also different. Although increasing number of cultural tourists are searching for cultural heritage products with the combination of ancient arts, architectural features, entertainment, social life and relaxation. Therefore the museum must cater for the new and emerging market trends with tourist concern. So the museums should be developed to closely relate the theme to the cultural heritage tourism. Museum administration must determine as to which most relevant products are good to attract tourists. This plays an important role for the development of cultural, heritage and educational tourism in museums.

All museum visitors are not interested in reading labels, descriptions and interact with objects. These types of tourist may enjoy with photography, with architecture and the site witnessing traditional activities surrounding museum complex filled with historic characters to enjoy and derive knowledge and experience in a special setting.

Conclusion

Tourism data show the majority of tourists who come to Nepal also visit museums and enhance the knowledge about Nepalese culture and arts with historical significance. Museums play vital role in the development of cultural and heritage tourism and contribute significantly to economic as well as social development. Besides, heritage tourism adds value to the destination therefore, museums are the spaces where culturally and historically significant precious objects are preserved, exhibited and researched by the people who have special interest in art, history, and other areas of knowledge. As far as Patan Durbar Museum is concerned, the flow of visitors has been satisfactory once the One Door policy was adopted. More promotional works will be planned keeping in eyes the forthcoming VNY 2020 to make this museum a major destination for the visitors.

Referenfes

Amatya, Dr. Shaphalya, Cultural tourism in Nepal, Ministry of Culture, Tourism, and Civil Aviation, Nepal Government

Shrestha Sameer, Patan Museum and its Role in Promoting Heritage tourism in Nepal, Master Thesis 2018, Innovation and management in Tourism, University of Applied Sciences Salzburg, Austria

Kamani Perera, 2013, The role of museums in cultural and heritage tourism for stainable economy in developing courtiers, https://www.researchgate.net/publication/237099471

Pasupati Kumar Dwivedi,1999, Museum Prospects in Nepal. Kathmandu: Sushila Dwivedi.

पशुपतिकुमार द्विवेदी, २०३२ वि.सं.,संग्रहालय र समाज, काठमाण्डौं राष्ट्रिय संग्रहालय

https://icom.museum/en/activities/standards-guidelines/museum-definition/

https://icom.museum.org

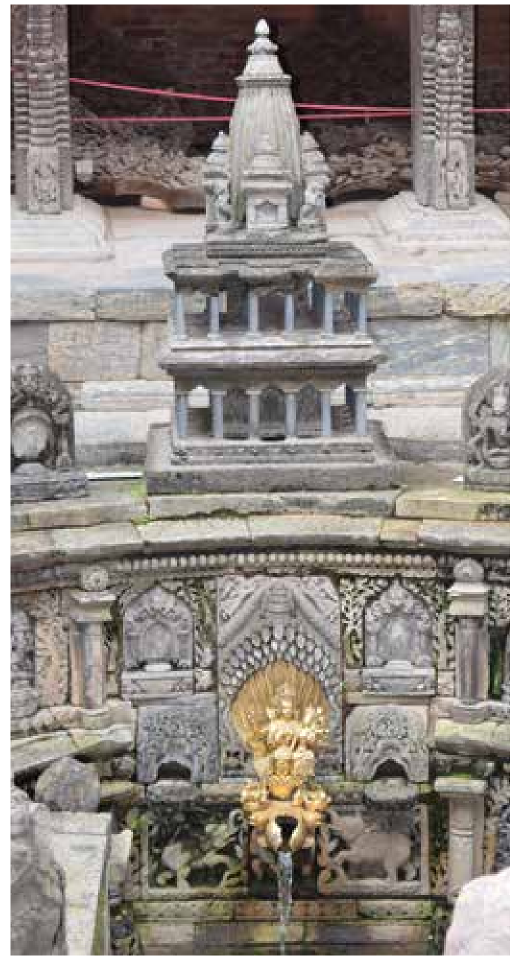

प्राचीन बाद्य डमरुको छोटो परिचय

मोहन व्यञ्जनकार
सदस्य
पाटन सङ्ग्रहालय विकास समिति

परिचयः

हाम्रो देश नेपाल विभिन्न जनजातिको फुलबारी हो । यो भिन्नभिन्न रितीरिवाज, धर्म र भाषाभाषीको संगमस्थल हो । नेपाल देश परापूर्वकालदेखि नै कला संस्कृति र संगितको धनी तथा विकसित देश हो । यहाँ विभिन्न प्रकारका शास्त्रीय, लोकसंगित र शास्त्रीय नृत्य, परम्परागत नृत्य लोकनृत्य तथा वाद्यवादनको छुट्टै महत्व छ। बाद्यवादनको क्षेत्रमा प्रचलित विभिन्न चार प्रकारका बाजाभित्र डमरु बाजा पनि एक हो । डमरु बाजालाई कान्ता डबडब, डकःआदि नामबाट पनि चिन्छ । यो बाजा काठलाई छालाले मोरिएर बनेको हुन्छ । बाजाको बीचमा डोरी (का खिंप) बाँधिएको हुन्छ । औलालाई चलाउँदा छाला मोरिएको ठाउँमा डोरीले तन्काई नासः र मंकाको बोलहरु निकालिन्छ । औंला चलाउन नजानन्जेल यसबाट निस्कने ध्वनिमा कुनै मिठास रसरंग बहँदैन । प्राचीन बोलकै आधारमा यो डमरुको बादन सुत्रपात भएको मानिन्छ। डमरुलाई शिवजीको धेरै प्रिय बाजा पनि मानिन्छ । शिवजीका चित्र तथा मूर्तिमा उनलाई हातमा डमरु लिएको देख्न सकिन्छ भने शिवको ताण्डवनृत्यमा पनि डमरुको नाद देखाइने चलन छ

उत्थानः

पृथ्वी प्राणी भएको एक मात्र ग्रह मानिन्छ। यो विज्ञानले सिद्ध गरिसकेको छ । पृथ्वी सौर्यमण्डलभित्र पर्ने नौ ग्रहमध्ये एक हो । यसलाई वैज्ञानिक वा धार्मिक दुवै रुपमा हामी हेर्न सक्दछौ र धार्मिक कथनअनुसार पृथ्वीमा सबैभन्दा पहिले उत्पन्न भएका देवता भनेर महादेवलाई मानिन्छ । यिनै महादेवले बजाएका बाजा महादेवलाई प्रतिनिधित्व गर्ने बाजा डमरु भएको कारण डमरुलाई तालमा सबैभन्दा पहिले विकास भएको भन्ने तर्क अनुपयुक्त लाग्दैन उपयुक्त नै लाग्दछ । सुरमा शंखलाई लिने गर्दछन् । महादेवका नन्दीभृङ्गी आदि गण छन् । यो आजको अर्केष्ट्रा भनेजस्तै हो । सबै गणसदस्य नृत्यमा पोख्त, केही गानबजान आदि गर्दा शिवको सङ्गीत मोह अजीव लाग्छ । उनी सृष्टिको संहारकर्ता पनि हुन् । यस समय पनि उनको ताल, गर्जन अति भयावह नै हुने गर्दछ । उनको डमरु यी सबै कलामा उनको साथ छ । यसैले विविध अवसरमा डमरु बजाउनु भनेको शिवको उपासना गर्नु पनि हो भन्ने भक्तहरुको बुझाई रहेको छ ।

प्रयोगः

कुनै पनि सामान बनिसकेपछि यसको प्रयोग हुन आवश्यक छ । प्रयोग हुँदै गएपछि परिमार्जित हुँदै यसको विकास हुन्छ। हामीमा भएका विभिन्न बाजागाजाहरुको विभिन्न पर्व, मेला, धर्मकर्मको समयमा तथा मनोरञ्जनको समयमा प्रयोग हुन्छ। डमरुलाई पनि प्रायः निम्न समयमा प्रयोग गरिन्छः

- मन्दिरमा विभिन्न देवीदेवताको पुजा गर्ने र घरको पुजा गर्ने बेलामा यो बाजा बजाइन्छ।
- दशैको याममा नवरात्रिभरी पूजा गर्दा धुप बाल्दा यो बाजा अनिवार्य बजाइन्छ।
- बौद्ध गुरुहरुको महायानी, गुम्बाको पुजा अर्चना गर्दा पनि यस बाजाको प्रयोग गरिन्छ।
- ललितपुरको प्रसिद्ध न्यकू ऋंगभेरीजात्रा मतयाःजात्रामा नौबाजा बजाउँदा यो बाजा पनि बजाइन्छ।

डमरु प्रायशः एक हातले बजाइन्छ । कुनै समय बढी आवाज निकाल्नु परेमा दुवै हातले दुई डमरु बजाउने पनि चलन छ। यसलाई जोरडमरु भनिन्छ। डमरु काठ, तामा र माटोबाट बनाइन्छ । यो बाजा न्यकू जात्रामा विभिन्न बाजाहरुसँग योजन गरी ऋृतु धुन, पुराना लोक भजनहरुसँग संयोजन गरी विभिन्न तालमा बजाइन्छ । एक हातले बजाइने डमरु एकोहोरो मात्र बजाइन्छ भने जोरडमरु विभिन्न तालमा बजाइन्छ । जोरडमरु

ललितपुरमा विभिन्न बजाइने नौबाजाहरु जस्तै : धिमे, धाःबाजा, दमःखी, मृदगं (पश्चिमा) मादल -मगःखिं) दः, नगरा आदि बाजामा प्रयोग हुने नौ तालमा बजाउन सकिन्छ । डमरु बाजा ललितपुरबाहेक अरु ठाउँमा बजाको सुनिए तापनि कुनकुन अवस्थामा कस्ता किसिमका बोलहरुका साथ बजाइन्छ भन्ने थाहा पाउन सकिएको छैन ।

जोरडमरु ललितपुरमा प्राचीन समयदेखि विभिन्न तालहरुमा बजाइँदै आएको देखिएको छ । पहिला पहिला लेखन, साधन र ज्ञानको अभावमा श्रुतिपरम्परामा बाजाहरु बजाइन्थ्यो । डमरु मात्र हैन धिमे, खिं, विभिन्न भजनहरु गाउँदै कण्ठ पार्दै संरक्षण गरिन्थ्यो । तर बदँलिंदो परिस्थितिका कारण यी परम्परा नासिदै र हराउँदै गए । यो सबैलाई थाहा भएकै कुरा हो । यसैलाई मध्यनजर गर्दै बल्खु निवासी गुरु हिरालाल महर्जनले स्वयम बोल सिर्जना गरी जोर डमरुका बोल अर्का गुरु श्री धर्मरत्न शाक्य "त्रिशुली" ले लिपिबद्ध गरी किताब प्रकाशन गर्नुभयो । भक्तपुर र काठमाडौंमा पनि यो बाजा बजाउने गरिएको पाइएको छ तर यसको इतिहासबारे लिखित प्रमाण भने प्राप्त छैन । पाटनका श्रद्धेय गुरुहरुले तयारगर्नुभएको लिपिबद्ध मात्रा निर्देशिका अहिले पनि संरक्षित छ । यसका लागि हामी दुबै गुरुप्रति कृतज्ञ हुनै पर्छ ।

नृत्य सङ्गीत भनेको गुरुशिष्य परम्परामा बाच्ने विद्या हो । हाम्रा पूर्वज तथा गुरुहरुले हाम्रो विभिन्न सांस्कृतिक बाजागाजालाई आफ्नो बलबुताले सक्दो सिप प्रयोग गरी बचाई राखेका छन् । तर यो विद्या लिखितरुपमा राख्न सके मात्र यो चिरकालसम्म बच्ने भएकोले कतिपय तालहरु, धुनहरु कठस्थ मात्र पार्दा कतिपय बाजा गाजाको बोल तथा तालहरु बिसिंदै लुप्त हुँदै गएका छन् । कति बाजाहरु समयसाक्षेप नहुँदा र यी प्रविधिबारे नयाँ पुस्ताले चासो नगर्दा प्रायः यो विद्या लुप्त भैरहेको छ । त्यसैकारण पुराना बाजा बोलहरु बचाउँदै लान हामीले नयाँ ढंगले सोच्न पर्दछ । जोर डमरु सिक्न ईच्छा मात्र भएर हुँदैन निरन्तर लगन र धैर्यता पनि चाहिन्छ । विभिन्न पुराना लोकगीत, पुराना धुन पुराना दाफा भजन तथा मृदङ्ग भजनमा डमरु बाजालाई समावेश गरी निरन्तरता दिन सक्नु पर्दछ । यसले गर्दा डमरु बाजाले संरक्षणमा साथै निरन्तरता पाउँदछ । जोर डमरुको प्रशिक्षण दिएर यसको जगेर्ना गर्नुका साथै अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा पनि यो बाजाको परिचय दिन सकिन्छ ।

नेपालको वाद्य ईतिहासमा डमरुको प्रयोग विभिन्न गीतहरुमा उल्लेख भए पनि आजसम्म पनि त्यसको लिखित अभिलेख पाइएको देखिँदैन यसको श्रुतिपुरम्परा मात्र देखिएको छ । उपत्यकाको लौकिक शास्त्रीय दाफाः भजनहरुमा डमरुको नामाकरणको गीत र वाद्यवादनमा प्रशस्त भेटिन्छ । तलको खण्डमा यस लेखसित सम्बद्ध बाजाका केही तालको पद्धतिबारे तालिका दिइएको छ ।

द्यो ल्हायगु बोल

तालःचो

x:तालि

o:खाली

धन्त	धन्त	तननक	तननक
x	o		
धन्त	धन्त	तननक	तननक
धन्त	तननक	धन्त	तननक
धंधं	तननक	तन्तक	धध
त			
ह			

न्हया १

तालःचो

मात्रः४

धंन्तन	नकधं	तनकत	नकधं
x	o		
धन्तन	नकधं	तनकत	नकधं
धन्तन	नकधं	तनकत	नकधं
धन्तन	नकधं	तनकत	नकधं

गौ

तधं	तधं	क	त	
x	o			
{ तधं	तधं	तधं	तननक }	२
{ धन्तन	नकधं	धंन्त	कत }	
{ धन्तन	नकध	तनकत	नकध }	
धध तननक	ततक	धध		
त				

न्हया २

धध	त	धन्तन	नकध
x	o		
धध	त	धन्तन	नकध
धध	त	धतन	नकध
धध	त	धतन	नकध

गौ२

ताताक	धंध	क	त	
x	o			
{ ताताक	धंधं	ताताक	धंधं }	२
{ ताताक	धंधं	तननक	त }	
तातक	धंधं	तननक	त	२
तननक	त	तननक	त	२
धंन्तन	नकधं	तनकत	नकधं	
धंधं	तननक	ततक	धंधं	
त				
ह				

नेवा लोक म्ये

तालःचो

मात्राः४

सिरसा	या	हे	कु	
धंन्तन	नकधंतनकत		नकधं	
x	o			
जिमि	दाइचा	ब्यू	गु	
धंन्तन	नकधं	तनकत	नकधं	
व	हेकु	कासा	निसे	
धंन्तन	नकधं	तनकत	नकधं	
मोह	निन	थिल	रे	
धंन्तन	नकधं	तनकत	नकधं	
उल्सा	निसे	मन्	फर्के	
तधं तधं	तधं	तननक		
जु	s	ल	s	
धंन्तन	नकधं	धंन्त	त	

धुन

{ तधं तधं	तधं	तननक	}	२
{ धंन्तन	नकधं	धंन्त	कत }	
{ ञचा	स्वया	धेधे	चु }	
धंतन	नकधं	तनकत	नकधं	
x	o			
फेलुस्वया	फफ	स्व		

धंतन	नकधं	तनकत	नकधं
जिमि	दाइचा	न्हिला	न्हिला
धंन्तन	नकधं	तनकत	नकधं
फुक	दयका	बिल	रे
धंन्तन	नकधं	तनकत	नकधं
उल्सा	निसे	मन् फर्के	
तधं	तधं	तधं	तनकत
जु	s	ल	s
धंन्तन	नकधं	धंन्त	क त

सन्दर्भ सूचीः

- स्वर्गीय श्री धर्मरत्न “त्रिशुली” या भिंगु बाजा भिंगु संस्कृति भाग - ३
- नेपाली बाजा - श्री रामशरण दर्नाल
- धाः बाजा, नौ बाजा व म्ये मुना शब्द बोल - मोतीलाल शिल्पकार
- बोल संकलन - श्रद्धेय गुरु श्री हेरालाल महर्जन
- श्री रामकृष्ण दुवाल - नेपाल संगीत तथा नाट्य प्रज्ञा प्रतिष्ठान परिषद, सदस्य

पर्यटन र पाटन

दिलेन्द्र राज श्रेष्ठ
सल्लाहकार
ललितपुर महानगरपालिका

नेपाल अधिराज्य क्षेत्रफलको हिसाबले १४७१८१ बर्ग किलोमिटर क्षेत्रमात्र ओगटेको सानो मुलुक भएता पनि समुद्री सतहबाट करिब ६० मिटर देखि ८८४८ मिटर अग्लो सर्वोच्च शिखर सगरमाथा सम्मको भौगोलिक बिबिधताका कारण जैबिक बिबिधतामा समेत उत्तिकै धनी छ। नेपालका ६५० थरीका पुतली, ३८५ थरीका अर्किड (सुनगाभा फूल), ८८६ थरीका चराचुरुंगी तथा अन्य थुप्रै दुर्लभ जनावरहरुको बासस्थान रहेको छ। नेपालको झण्डै ४५ प्रतिशत भूभाग जंगलले ओगटेको छ भने सम्पूर्ण जंगल क्षेत्रको २० प्रतिशत राष्ट्रिय निकुञ्जको रुपमा सुरक्षित रहेको छ। झण्डै १२३ भाषाभाषीले बसोबास गरेको यो देश प्राकृतिक सम्पदाको अलावा भौतिक तथा सांस्कृतिक सम्पदाको हिसाबले पनि उत्तिकै सम्पन्न रहेको छ।

नेपाल अधिराज्यको राजधानी शहर रहेको काठमाडौं उपत्यकाको प्रमुख तीन शहरमध्ये सबैभन्दा पुरानो मानिएको पाटन शहर ललितकलाका निमित्त बिश्वप्रसिद्ध छ। त्यसैले नेपाल अधिराज्यको राजधानी काठमाडौंको दक्षिण सिमानासंग जोडिएको यस शहरलाई ललितपुर पनि भनिन्छ। ललितपुर अर्थात पाटन शहर करिब २००० बर्ष पुरानो मानिन्छ। यस शहरको चारै दिशामा निर्मित बौद्ध स्तूपालाई सम्राट अशोककालिन भएको मानिन्छ। यस कुराको पुरातात्विक प्रमाण भेटिएको खण्डमा यस शहरको इतिहास अझ ३०० बर्ष पुरानो हुन गै इशापूर्व तेश्रो शताब्दीमा पुग्न जान्छ। यस शहरको पुरानो बस्तितिर भेटिएका लिच्छबि कालिन प्रस्तर मूर्तिहरु तथा शिलालेखहरुबाट पनि यस शहरको पूरानोपनाको पहिचान गराईरहेको छ। अरनिको, अभयराज, सिद्धिराज जस्ता अमर कलाकारहरुको जन्म थलोका रुपमा चिनिने यस पाटन शहर धर्मचक्रको आकारमा बनाइएको मानिन्छ। साना ठूला गरी २०० को हाराहरीमा रहेका बौद्ध बिहारहरु संगै उल्लेख्य संख्यामा रहेका चैत्यहरु तथा असंख्य मन्दिरहरुले सजिएको यो शहरलाई मन्दिरै मन्दिरको शहरको रुपमा पनि अन्तरराष्ट्रिय क्षेत्रमा चिनाइने गरिएको छ। बास्तुकलाले धनी यस शहरको मल्लकालिन दरबार तथा समकालिन सुन्दर कलाकृतिले भरिपूर्ण निजी घरहरुलाई नियाल्दा यो शहरको बैभबवताको सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ। अतः यो शहरले पर्यटकहरुलाई समेत आकर्षित पार्नु स्वाभाबिक कुरा हो।

नेपालमा बिदेशी पर्यटकहरु आउन शुरु भएदेखिनै पाटनमा पनि पर्यटकहरुले पाइला हाले होलान भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ। मुलुकको राजधानी संगै जोडिएको शहर भएको नाताले पनि राजधानी काठमाडौं आउने पर्यटकहरु मध्ये केही प्रतिशतले पाटनको दृश्यावलोकनको पनि आनन्द लिए होलान् भन्नुमा अत्युक्ति नहोला। त्यसमाथी

हस्तकलाको निमित्त यस शहरले पाएको प्रसिद्धि तथा यहाँका जनताको मौलिक जीवनशैलीले पनि यहाँ पर्यटकलाई आकर्षित गर्न थप मदत पुऱ्याएको छ। यी सबका बावबजुद संख्याको हिसाबले पाटनमा पर्यटकको आगमनलाई सन्तोषजनक मान्न सकिने अवस्था भने छैन । सन २०१८ मा नेपालमा ११,७३,०७२ पर्यटक भित्रिए भनेको बेला समेत सार्क तथा अन्य मुलुकहरुबाट पाटनमा आउने पर्यटकको संख्या (२०७४ पौष – २०७५ मंसिरसम्म) १,५५,४६७ मात्र थियो। नेपालमा आउने पर्यटकहरुको औसत बसाई करिब १२ दिन रहेको बताइन्छ भने औसतमा त्यसको दशांश पनि पर्यटकले पाटनमा बिताउँदैन । पाटनमा पर्यटक आगमन तथा पर्यटकले बिताउने समय न्यून हुनुका प्रमुख सम्भाब्य कारणहरुलाई केलाउँदा निम्न कुराहरु अघि आउँदछ ।

१. मौलिक जीवनशैलीमा आएको परिवर्तन

समयको अन्तराल संगै आधुनिकताको नाममा मानिसको मौलिक जीवनशैलीमा आएको परिवर्तन तथा आधुनिकताकै नाममा परम्परागत वास्तुकलामा भएको कंकृट शैलीको अतिक्रमणले गर्दा नजानिंदो पाराले यहाँको रहनसहन तथा भौतिक वातावरणमा नकारात्मक परिवर्तन दाेखिएको छ । एकातिर मानिसहरुमा आफ्नो संस्कृतीप्रतिको मोह हराउँदै गै बिभिन्न मौलिक जात्रा, नाचगान, पर्व महोत्सब लोप हुँदै गैराखेका छन् भने अर्कोतिर यहाँका सुन्दर कलात्मक घर, पाटीपौवा हराउँदै गै शहरको मौलिकता एवं बैभवबतामा दिनानुदिन ह्रास आउन थालेको छ। यही क्रम जारी रहेमा केही समयभित्र बाँकि रहन जाने केही मन्दिर तथा पूरानो दरबार मात्र हेर्न बिरलै मात्र पर्यटक पाटन आउलान् ।

२. प्रचार प्रसारको कमी

काठमाण्डौ उपत्यका भित्रका प्रमुख तीन शहरुहरुमध्ये भक्तपुर शहरले आफ्नो मौलिकता जोगाई राख्न धेरै हदसम्म सफल रहेको छ भने काठमाडौंको दाँजोमा पाटनमा आधुनिकताको नाममा यहाँको मौलिकतामा देखिएको केही बिकृतीका बाबजुद पनि पर्यटकीय आकर्षणको रुपमा अघि सार्न मिल्ने थुप्रै कुराहरु बाँकी रहेका छन् । पाटन दरबारस्क्वायूरस्थित पूरानो मल्लकालिन दरबार, प्रसिद्ध कृष्ण मन्दिर लगायत बिभिन्न मठ, मन्दिर, बिहार, रातो मच्छिन्द्रनाथको जात्रा लगायत थुप्रै यस्ता जात्राहरु, कार्तिक नाच, अष्टमातृका गण नाच लगायत अन्य थुप्रै नाचगानहरु, अझैसम्म पनि पर्यटकका चासोका बिषय रहेका छन् । तर समष्टिगत रुपमा पाटनको पहिचान गराइरहेका बस्तुहरुको बिषयमा पर्यटकलाई जानकारी गराउने खालको प्रचार प्रसारका कार्यहरु राज्य स्तर होस् वा स्थानीय स्तरबाट, कतैबाट पनि नभएसरहनै छ ।

३. दृश्यावलोकनको समय न्यून रहनुः

साधारणतया पर्यटकहरु ब्यक्तिगतरुपमा वा कुनै ट्राभल एजेन्सीमार्फत समूहमा आउने गर्दछन् । ब्यक्तिगतरुपमा आउने पर्यटकहरु आफुसंग भएका गाईडबुकहरुमा उल्लेख भएका कुराहरुलाई अनुसरण गरी आफुखुसी घुम्ने गर्दछन् भने ट्राभल एजेन्सीमार्फत आउने पर्यटकहरु एजेन्सीले निर्धारण गरेको कार्यक्रमको परिधिभित्र रहेर एजेन्सीले खटाएका टुर गाइडले निर्देशित गरे अनुरुप घुम्ने गर्दछन् । यसरी ट्राभल एजेन्सीहरुले निर्धारण गर्ने कार्यक्रममा हालसम्म पनि पाटनको दृश्यावलोकनका निमित्त आधा दिन अर्थात अढाई देखी ३ घण्टा सम्मको समयावधि मात्र छुट्ट्याउने गरेको ब्यबहारमा देखिएको छ, जुन अवधिमा साँचो अर्थमा पाटनको पहिचान गराउने कमसेकम स्थानहरुको पनि अवलोकन गराउन भ्याइने अवस्था छैन । यसको मूल कारण कोट्याउँदा बिशेष गरि बिदेशी ट्राभल एजेन्सीहरुले बिक्री गर्ने प्याकेज नेपाललाई प्रमुख गन्तब्यको रुपमा नभै भारतलाई प्रमुख गन्तब्यको रुपमा तय गरी नेपाल भ्रमणलाई यसमा फोसाको रुपमा झुण्ड्याई बिक्रि गर्ने गरेकोले यस्ता प्याकेजहरुमा नेपाल भ्रमणको अवधि २, ३ दिनको मात्र हुने र यस अवधि भित्र नेपालको अन्य प्रमुख स्थानहरुको अवलोकन पनि भ्याउनु पर्ने भएबाट पाटन भ्रमणका निमित्त २, ३ घण्टाभन्दा बढीको समय राख्नै नसकिने भन्ने कुरा अगाडि आउने गरेको छ । अतः नेपालाई प्रमुख गन्तब्यको रुपमा बिकास गरी सोही अनुरुप प्याकेजको तय गर्न सकिने वातावरणका निमित्त नीजि क्षेत्रका ब्यबसायी संगको समन्वयमा राज्यस्तरबाटै पहलकदमी हुनुपर्ने भन्ने आवाज पनि उठेको देखिन्छ ।

४. पर्यटक आवास स्थललगायत अन्य आवश्यक पूर्वाधारको अभावः

पर्यटकहरुमा कुनै ठाउँप्रतिको लगाव बढाउनका निमित्त त्यस ठाउँमा पर्यटकहरुलाई आवश्यक बासस्थानानको ब्यबस्था, खाने, घुम्ने स्थान लगायत आवश्यक सूचनाको श्रोत तथा अन्य न्यूनतम पूर्वाधारको आवश्यकता पर्दछ । जुन ठाउँमा पर्यटकले रात बिताउँछ अवश्यै पनि त्यस ठाउँमा उनीहरुले तुलनात्मक रुपमा धेरै समय बिताएको हुन्छ । अतः पर्यटकले रात बिताउने ठाउँको ब्यबस्था पहिलो प्राथमिकताको रुपमा गरिनु पर्ने हुन्छ । मौजुदा अवस्थामा पाटन घुम्न आउने अधिकांश पर्यटकहरु काठमाडौंको कुनै होटल वा गेष्ट हाउसमा बसेको हुन्छ । पर्यटकले चाहे पनि अबेलासम्म पाटनमा बस्न सक्ने बातावरण अपेक्षित रुपमा तयार हुन सकेको

छैन। बासस्थानकै कुरा गर्दा ललितपुर महानगरपालिका क्षेत्रभित्र केही स्तरिय होटलहरुको स्थापना भै अन्दाजी ८०० जति बेडहरुको ब्यबस्था भएको छ, तथापि पाटनको केन्द्र बिन्दु पाटन दरबारस्क्वायर वरपर बिगत १० बर्ष यता परम्परागत नीजि घरहरुलाई संरक्षण गरी पर्यटक आवासको रुपमा बिकास गरिएको देखिएतापनि अझै आवश्यक मात्रामा यस्तो सुबिधाको बिकास हुन सकेको छैन, जसका कारण मनग्य सम्भावनाका बाबजुद पनि पाटन शहरी क्षेत्रभित्र पर्यटकीय कृयाकलाप खासै फस्टाउन सकेको देखिँदैन । बासस्थानको अभावै रहेको अवस्थामा पनि अन्य सरसुबिधाको आवश्यक ब्यबस्थाले पनि पर्यटकले पाटनमा बिताउने समयलाई केही लम्ब्याउन नसकिने अवश्यै हैन। उचित सरसफाई, मगन्ते तथा पछिलागेर सामान किन्न बाध्य बनाउनेहरुको नियन्त्रणबाट पर्यटकले निर्धक्क घुम्न सक्ने वातावरणको श्रृजना गरी अत्यन्तै ब्यबस्थित शहरको अनुभूति दिलाउन सकेमा पनि अवश्यमेव केही हदसम्म पर्यटकले पाटनमा केही बढी समय ब्यतित गर्ने थिए होलान्। यसका साथै पर्यटन उद्योगसंग सम्बन्धित अन्य ब्यबसाय जस्तै, मुद्रा सटही काउण्टर, रेष्टुरेण्ट, सुलभ यातायातको ब्यबस्था आदिको पनि क्रमशः विकास गर्दैलान प्रोत्साहित गरिनु पर्ने देखिन्छ।

५. समयानुसार नयाँ पर्यटकिय उत्पादन थप नहुनुः

पाटनमा हाम्रा पूर्खाले छोडेर गएका मठ मन्दिर, बिहार आदि बाहेक अन्य थप पर्यटकिय उत्पादन लाई अघि सार्न सकिएको देखिँदैन । यसको बिपरित जुन सम्पदालाई दिनदिनै पर्यटक सामु पेश गरेर हामीले खाइरहेका छौं, तिनको समयोचित संरक्षणसमेत गर्न सम्बन्धित पक्षहरु समर्थ भएको पाइँदैन । यहाँ मनाइने बिबिध जात्राहरु, नाचगानहरुको नियमित एवं ब्यबस्थित प्रदर्शन तथा यहाका बासिन्दाहरुको दैनिक जनजीवन झल्काउने तथा मुर्तिकला, काष्ठकलाका संग्रहालयहरुको स्थापना हुन सकेमा पर्यटकले अवश्यै पनि केही नयाँ खुराक पाउने थिए । अतः नयाँ नयाँ पर्यटकीय उत्पादनको पहिचान गरी यसको प्रबर्द्धन तर्फ ध्यान पुऱ्याउनु आवश्यक देखिएको छ। यस प्रसंगमा पाटनमा बिगतमा मनाइएका महोत्सबहरुको केही चर्चा गर्नु असान्दर्भिक नहोला । थुप्रै पैसा तथा श्रम खर्च गरेर मनाइएका यी उत्सवहरुका

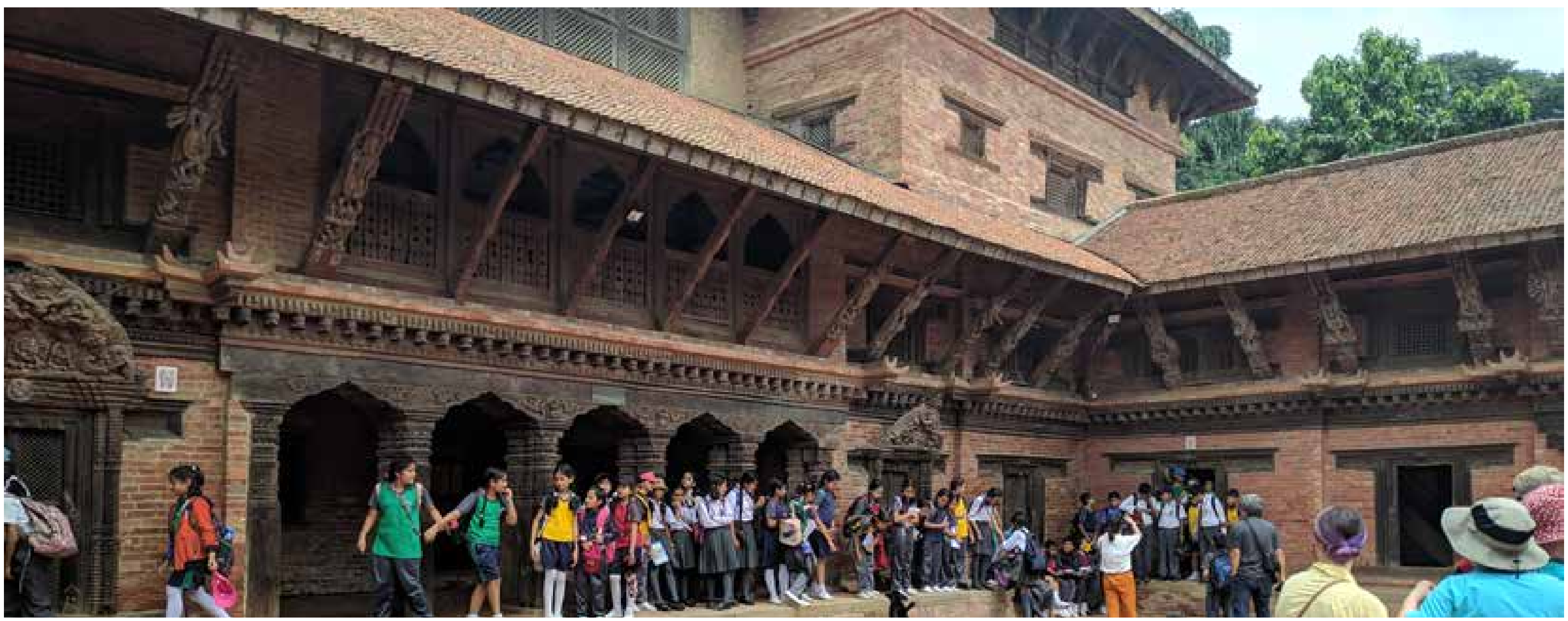

अवसरमा संस्कृतिका धनी मानिएका ज्यापु समुदायको दिनचर्या संग सम्बन्धित बिभिन्न सामाग्रीहरुको प्रदर्शनी, नेवार समुदायमा प्रचलित १० कर्मको बेला प्रयोगमा आउने बिभिन्न सामाग्रीमा गरिने चित्रकारी सम्बन्धी चित्रकार समुदायको प्रदर्शनी तथा काष्ठ एवं धातुकला सम्बन्धी बृहत प्रदर्शनी आदी उल्लेखनीय थिए । यी बिबिध किसिमका प्रदर्शनीहरुलाई स्थायीरुपमा निरन्तरता प्रदान गर्न सकिएको भए नयाँ पर्यटकिय उत्पादनको रुपमा पाटनका निमित्त थप आयको श्रोत बन्न सक्थ्यो होला । यस्तो गर्न सकिएको भए ती उत्सव महोत्सवहरु नयाँ पर्यटकीय उत्पादनको पहिचान गर्ने अवसरका रुपमा सार्थक पनि हुन्थे होलान् ।

पाटनमा पर्यटन प्रबर्द्धनका निमित्त भैरहेका केही प्रयासहरुः

पाटनमा पर्यटन प्रबर्द्धनका निमित्त सरकारी स्तरबाट कुनै उल्लेखयोग्य प्रयास भएको देखिंदैन । केही बर्ष यता नीजि तथा गैरसरकारी संस्थाहरुको तर्फबाट भने यस तर्फ केही पहलकदमी भएको महसुस गर्न सकिन्छ । जसमा निम्न कुराहरु उल्लेख्य छन् :

१. **नयाँ दृस्यावलोकन रुटहरुको पहिचान तथा विकास**

पाटनमा पर्यटकहरुले दृश्यावलोकन गर्ने बैकल्पिक रुटहरुको रुपमा पाटन संरक्षण तथा विकास कार्यक्रमबाट २०५३ सालमा नकबहिल देखि शुरु भै सुन्धारामा समाप्त हुने यात्राको शुरुवात भएतापनि यस कार्यलाई दिगोरुपमा ब्यबस्थापन गर्न नसक्दा तथा आवश्यक रुपमा यसको प्रचार प्रसार हुन नसक्दा यसलाई निरन्तरता दिन भने सकिएको देखिंदैन । हाल आएर नेपाल भ्रमणबर्ष २०२० मनाउने क्रममा सन्ध्याकालीन पर्यटनको अवधारणा अनुरुप यी रुटहरुमा साँझको बेला भ्रमण गर्न सक्ने वातावरण बनाउन भैरहेको पहलकदमी भने स्वागत योग्य छ।

२. **प्रचार सामाग्रीको प्रकाशन तथा बितरण**

ललितपुर उपमहानगरपालिकाले पर्यटक संग शुल्क लिएवापत दिइने ब्रोसर तथा पाटन पर्यटन बिकास संस्थाबाट एबतबल त्यगचष्कत न्ाष्मभ द्ययपए, बैकल्पिक यात्रा सम्बन्धी एबतबल ध्बपिबदयगत पुस्तिकाको प्रकाशन भएको भएतापनि सम्बन्धित निकायको आवश्यक सहयोगको अभावमा यी प्रकाशनहरुलाई निरन्तरता दिन भने सकिएको देखिंदैन । ललितपुर महानगरपालिकाले आगन्तुक पर्यटकहरुलाई हालै परिमार्जन गरिएको ब्रोसर दिने कार्य निरन्तर भै रहेको छ तापनि आवश्यक अन्य धैरै जानकारीहरु यो स्यानो ब्रोसरमा अटाउन सक्ने अवस्था छैन । अत नीजिस्तरलाई बिभिन्न प्रचार सामाग्रीको प्रकाशन तथा बितरणमा प्रोत्साहित गरिनु आवश्यक देखिन्छ ।

३. **बिबिध कार्यक्रमको आयोजना**

प्रत्येक बर्ष सेप्टेम्बर २७ बिश्व पर्यटन दिवसलाई बिबिध कार्यक्रमसहित भब्यरुपमा मनाउने कार्यको थालनी भएको भएतापनि बिगतका दिनहरुमा देशमा भएको राजनैतिक द्वन्दबाट सृर्जित असहज परिस्थितीबाट यस्ता कार्यक्रमपनि अछुतो रहन सकेन । परिणाम, यी कार्यक्रमहरु पनि नियमित रुपमा संचालन हुन नसकी रहेको अवस्थामा यस बर्ष सेप्टेम्बर २७ बिश्व पर्यटन दिवसलाई बिबिध कार्यक्रमसहित मनाउने कार्यमा पाटन पर्यटन बिकास संस्था तथा नृत्य तथा संगीत एकेडेमी नेपालले देखाएको अग्रसरताले केही आशा भने पलाएको छ ।

४. **पूराना घरहरुमा पर्यटक बासस्थानको ब्यबस्था**

पूराना घरहरुको संरक्षणमा जनचेतचा जगाउने तथा पाटनमा पर्यटकलाई उच्चस्तरीय बासस्थनाको ब्यबस्था समेत गर्ने उद्देश्यले केही पूराना कलात्मक परम्परागत शैलीका घरहरुको पहिचान गरी पर्यटक बासस्थानको रुपमा विकसित गर्न पाटन पर्यटन बिकास संस्थाले यूनेस्को जापानको आर्थिक सहयोगमा संचालन गरेको आयोजनाबाट कुलिम्ह टोलस्थित श्रेष्ठ निवास (हाल नेवा छैं) तथा क्वालखु टोल स्थित राजभण्डारी निवास (हाल यल क्याफे) को संरक्षण गरि पर्यटक बासस्थान तथा रेष्टुरेण्ट संचालन गर्ने कार्य भएको छ । यस आयोजनाले परिलक्षित गरेबमोजिम नै हाल अन्य परपरम्परागत नीजि घरधनीहरुले पनि आआफ्ना घरहरुको संरक्षण गरि पर्यटक आवास तथा पर्यटन संग सम्बद्ध ब्यबसाय संचालन गरेका छन् । यस आयोजनाको सफल कार्यान्वयनले गर्दा त्यसबेला अघि सारिएको "पर्यटनद्वारा संरक्षण, संरक्षणद्वारा आय आर्जन" भन्ने पाटन पर्यटन बिकास संस्थाको नाराले सार्थकता पाएको छ । यो पाटनका निमित्त परम्परागत घरहरुको संरक्षणको दिशामा शुभसूचक हो भन्दा अत्युक्ति नहोला ।

पाटनमा पर्यटक प्रवेशशुल्कको शुरुवात तथा यसको प्रभाव

ललितपुर उपमहानगरपालिकाले गत सन २००० को जनवरी १ तारिखदेखि पाटन प्रवेश गर्ने प्रति पर्यटक रु.२००।– प्रवेश शुल्क लगाउन शुरु गरेको हो । शुरुका

दिनहरुमा यसबाट ललितपुर महानगरपालिकालाई आर्थिक बर्ष ५६।५७ मा करिब रु. ७५ लाख तथा आ.ब. ५७।५८ मा करिब २ करोडको आम्दानी भएको देखिन्छ भने हाल आएर प्रवेशशुल्कमा भएको बृद्धिसंगै यो आम्दानी बार्षिक १५ करोड भन्दा माथि पुगेको छ। प्रत्यक्षरुपमा यस ब्यबस्थाले महानगरपालिकालाई उल्लेख्य आम्दानी गराएको छ तापनि पर्यटन प्रवेशशुल्क लगाउनु भन्दा अगाडि तयार गर्नु पर्ने पूर्वाधारहरुका बिषयमा यस क्षेत्रसंग सम्बद्धहरुले सिफारिस गरेका न्यूनतम ब्यबस्था हालसम्म पनि हुन नसकेको कारण पाटन आउने पर्यटकलाई उचित सेवा सुबिधा पुऱ्याउन नसकेको अवस्थामा पर्यटन शुल्कलाई सेवाशुल्कको रुपमा लिइएको भनिएता पनि पर्यटकलाई राम्रो सेवा पनि पुऱ्याएको पनि छ भन्न सक्ने आधार कतै देखिँदैन। पाटन दरबारमा अवस्थित पाटन संग्रहालयूमा छुट्टै प्रवेशशुल्क लिने गरिएकोमा आर्थिक बर्ष २०७३।७४ बाट एकद्वार प्रणाली लागु गरी संग्रहालय प्रवेशकालागी छुट्टै शुल्क तिर्न नपर्ने भएको ब्यबस्था तथा पाटन दरबारको मुलचोक तथा सुन्दरीचोक परिसरमा समेत संग्रहालयको बिस्तार हुनुलाई भने सकारात्मक पाइलाको रुपमा लिनु पर्दछ। पाटन संग्रहालयलाई दक्षिण एसीयाकै हेर्न लायक संग्रहालयको रुपमा लिइन्छ। यस परिप्रेक्षमा संग्रहालय ब्यबस्थापनले संग्रहालयमा आउने पर्यटकका निमित्त गाइडको ब्यबस्था लगायतका अन्य सेवा सुबिधाहरु थप गर्दैलाने तर्फ बिशेष ध्यान दिनु जरुरी छ। राम्रो संग्रहालय भएको कारणमात्र पाटनमा पर्यटक आगमनमा बृद्धि हुन्छ भन्ने हैन, तथापी संग्रहालयको कारण पर्यटकको औशत पाटन बसाई तथा यहाँ बिताउने समय लम्ब्याउन भने यसले अवश्यै मदत पुऱ्याउँछ।

पर्यटकसंग प्रवेश शुल्क उठाउन सुरु गर्दा पर्यटक प्रवेश शुल्कबाट उठेको रकमलाई पर्यटन विकास तथा सम्पदा संरक्षणकैलागि मात्र खर्च गर्ने भनिएकोमा त्यसताका पाटन दरवारक्षेत्रमा केही मन्दिरको जिर्णोद्धार तथा हाल १९९० साल तथा २०७२ सालको भूकम्पबाट भत्केका एकाध मन्दिरहरुको पुनर्निर्माणका निमित्त गरिएका खर्च बाहेक सम्पदा संरक्षण वा पर्यटन विकासका निमित्त उक्त रकमबाट उल्लेख्य कार्य भएको देखाउन सक्ने अवस्था भने छैन। यसरी पर्यटकबाट उठेको रकमबाट हालसम्म पर्यटन बिकासका निमित्त के कति काम भए तथा कुन कुन सम्पदाको के कति संरक्षण भए भन्ने तर्फ पूर्ण पारदर्शी भै यस्तो रकम अन्य प्रयोजनका निमित्त खर्च गरिएको छैन भन्ने बिश्वास जनतालाई दिलाउने दायित्व महानगरपालिकाले निर्वाह गर्नु पर्ने देखिन्छ। यसका साथै फोहरमैला ब्यबस्थापनको समस्या, मगन्ते तथा झोले ब्यापारीहरुको समस्या, पर्यटकीय क्षेत्रहरुमा पर्यटकहरुलाई अनावश्यक रुपमा दुःख दिनेहरुलाई नियन्त्रण गर्नुपर्ने समस्याको निराकरणमा समेत उचित ध्यान पुऱ्याउनु पर्ने आवश्यकताको महसुश गरिएको छ। कुनै पनि कारणबाट पाटन आउने पर्यटकले यहाँको अब्यवस्थाको तस्बीर आफ्नो साथमा लिएर जाने अवस्था नरहोस् भन्ने तर्फ सम्बन्धित निकाय अझ बढी सचेत हुनु पर्ने देखिन्छ।

सुन्दरी चोक

शिवेश शर्मा (राजोपाध्याय)

काठमाण्डौं उपत्यकाका देव-देवालय, दरवारहरुमा रहेका कला, आदिका बारेमा स्वदेशी तथा विदेशी सबैमा कौतूहलपूर्ण जिज्ञासा रहिआएको कुरा सबैसामु विदितै छ। पाटन दरवारस्थित सुन्दरी चोक पनि यस्ता काष्ठकला, शिल्पकला र धातुकलाले भरिपूर्ण भएकोले यस चोक सम्बन्धित कला, बुट्टा र यी बुट्टाहरुको ढाँचाका बारेमा यथासम्भव जिज्ञासा पूर्ति गर्ने उद्देश्यले यो लेख लेखिएको हो। काठमाडौ उपत्यका कै सबैभन्दा सुन्दर, कलात्मक र रहस्यमय चोक भएकाले त्यहाँका मूर्तिहरुको यथासम्भव रहस्योद्घाटन गर्ने यस लेखमा चेष्टा गरिएको छ।

हाम्रो देश नेपाल कला संस्कृतिमा निकै धनी छ र विश्वसमक्ष यी कुराहरुले नै प्रख्यात छ। प्राचीन कला, कालिगढहरुले भरिपूर्ण यस प्राचीन काठमाण्डौं उपत्यका कलाको भण्डार हो। यस स्थान वास्तुकला, शिल्पकला, काष्ठकला, आदिले सुसज्जित छ। त्यसमाथि तीनवटै दरवारक्षेत्रका कलाकृति निकै आकर्षणयुक्त छन्। यहाँका मन्दिर, दरवारहरुको काष्ठकलामा शिल्प झल्किने बुट्टाहरु एकदमै लोभलाग्दो र रहस्यमय छन्। यिनको व्याख्या, विश्लेषण गर्न गाह्रो रहेको कुरा पनि सबैमा विदितै छ। यी कुराहरुको ठीकसंग विश्लेषण गर्न हामी कोही पनि समर्थ छैनौ तर पनि लेखकहरुले व्याख्या गर्दै आएका छन् र गर्दै रहनेछन्।

यसैगरी मानवजगतमा पानीको ठूलो विशेषता छ। मानव सभ्यता उच्च शिखरमा पुग्दा पानीको ठूलो भूमिका र योगदान रहेको छ। पानीको नाम, समय परिस्थिति अनुसार फरक हुन्छ। धार्मिक कार्यमा पानी नभनी जल भनिन्छ। पिउने बेला पनीय भनिन्छ, अरु चीजमा पानी मिसिएको छ भने त्यस तरल पदार्थमा तोज छ भनिन्छ भने सामान्य तय पानी नै भनिन्छ। अंग्रेजी भाषामा जस्तै जुनसुकै बेला वाटर भनिन्न। यहाँ सन्दर्भानुसार नाम परिवर्तन भएको देखिन्छ।

मानवजातिको कर्महरु सबैमा जल अथवा पानीको आवश्यकता देखिन्छ। प्रातःकालदेखि रात्रीसम्म, जन्मदेखि मरणसम्म प्रत्येक कदम-कदममा पानीको प्रयोग हुन्छ र गरिन्छ। हाम्रो सामाजिक कार्यहरु जस्तै नामकरण, अन्नप्रासन, जन्मदिन, चुडाकर्म, वेलविवाह, व्रतवन्ध, सूर्य-दर्शन, विवाह, रथारोहण, आदि र धार्मिक कार्यहरु जस्तै पूजा, पाठ, संकल्प, वलिदान, आदि त झनै पानीविना अपूर्ण र अधुरै छन्। हाम्रो मानवशरीरमा पनि ६०% पानीको मात्रा छ र विश्वको ७१% भूभाग पानीले ओगटेको छ। यसै कारणले जललाई प्रमुख अत्यावश्यक पञ्चतत्व मानिन्छ।

स्मरणीय छ काठमाडौं उपत्यका पनि कुनै समयमा ठूलो दहको रुपमा रहेको थियो भन्ने कथाहरु छन् र वैज्ञानिकहरुबाट पनि यसबारे सुन्दै आएका छौं। यहाँको

माटो परीक्षण गर्दा यहाँ दह रहेको कुरा पुष्टि हुन्छ । धर्म ग्रन्थानुसार यहाँको पानी कसरी बाहिर गयो भन्ने भिन्ना-भिन्नै तर्कहरु छन् । परापूर्वकालमा यहाँ ठूलो दह भएकोले नै यस ठाउँमा धेरै स-साना दह र पोखरीहरु छन् । जसले गर्दा जमिन सतहको केही तल नै पानीको सतह भेत्तिन्छ । यसै कारणले ठाउँ-ठाउँमा इनार, ढुङ्गेधारा, पधेरा, आदि पानीका श्रोतहरु पाइन्छन् । वर्तमान परीप्रेक्षमा बढ्दो अव्यवस्थित सहरीकरण र जताततै ढलान गर्ने कार्य भइरहेकाले वर्षायाममा झरीबाटै झरेको पानी पनि ढलबाट नदीमा मिसिन्छ जुन जमिनमा रसेर जान पाउँदैन । यस्तो हुदाँ प्राकृतिक रुपमा बनाइएका ढुङ्गेधारा, इनार, पधेरा, आदिहरु सुक्दो अवस्थामा छन् ।

धाराहरु ढुङ्गा, धातु, आदिबाट बनेका हुन्छन् । स्थानीय नेवारी भाषामा ढुङ्गाको धारालाई लौंहिटि, नेपालीमा ढुङ्गेधारा, संस्कृतमा प्रणालिका, हिन्दीमा मकरधारा र इन्डोनेसियामा यस्तै धारालाई ताम्पका भनिन्छ । यस्तै धारा धातुको पनि बनाइएका हुन्छन् र त्यस्ता धातुमा स्वर्ण जलप लगाइयो भने स्थानीय भाषामा लुँहिटि र नेपाली धाषामा सुन्धारा भनिन्छ । काठमाण्डौँ उपत्यकाकै अहिलेसम्मको पुरानो ढुङ्गेधारा पाटन दरवार स्थितको मंगः हिटि अर्थात् मंगलधारा हो । लि.सं.४९२ (वि.सं.६२९)मा यस धाराको प्रतिष्ठा गरिएको भनी त्यहाँ उल्लेख छ । यसैगरी यस उपत्यकाकै उत्कृष्ट धारा परिसरमध्ये एक सुन्धारा परिसर हो । वि.सं १८८६मा तत्कालिन प्रधानमन्त्री भीमसेन थापाको सत्ताकालमा ललितत्रिपुरासुन्दरीद्वारा बनाउन लगाइएको थियो ।

अन्य दरवारक्षेत्रमा पनि यस्ता धाराहरु धेरै छन् । यसमध्ये पाटनको टुसाहिटि, भक्तपुर र काठमाडौँको थँथु हिटि कलात्मक र चर्चित धाराहरु मध्ये हुन् । पाटनको टुसाहिटि, टुसाहिटि चोक वा सुन्दरी चोकमा, भक्तपुरको थँथु हिटि नागपोखरीमा र काठमाडौँको थँथु हिटि मोहनकाली चोकमा अवस्थित छ । पाटनको टुसाहिटि ने.सं. ७६७ बैशाख कृष्ण पक्ष, वृहस्पतिबार, हस्ता नक्षत्र,प्र१ भक्तपुरको थँथु हिटि ने.सं ८०८ बैशाख शुक्ल तृतीयाप्र२ र काठमाडौँको थँथु हिटि ने.सं ७७२ माघ पूर्णिमाकाप्र३ दिन क्रमशः प्रतिष्ठा गरिएका हुन् ।

यस तस्वीरमा तीनवटा धाराहरु छन् । माथिदेखि क्रमशः ख्वप ल्याकू थँथु हिटि, यल ल्याकू टुसाहिटि र यँे ल्याकू थँथु हिटि हुन् । यीमध्ये सबैभन्दा ठूलो धारा टुसाहिटि हो भने सबैभन्दा कलात्मक र बुट्टेदार धारा काठमाण्डौ दरवार (यँे ल्याकू)स्थित मोहनकाली चोकको थँथुहिटि हो । यस्ता धाराहरुमा जलचरको आकृति जलश्रोतका रुपमा प्रतीक मानी कुँदिएका हुन्छन् ।

राजदरवार परिसरमा दरवारियाहरुका लागि पानीको श्रोत भनी धेरै ठाउँमा धाराहरु बनाइएका हुन्छन् । पाटन दरवार परिसरभित्र मंगः हिटि, भण्डारखाल हिटि र टुसाहिटि गरी तीनवटा धाराहरु हालसम्म सुरक्षित छन् । कतिपय यस्ता धाराहरु कालान्तरमा भग्नावशेषले पुरिदाँ अहिले अस्तित्वमै छैनन् तर पुरिएका ढुङ्गेधाराहरु उत्खननको समयमा भेटिएपछि अहिले भण्डारखालमा राखिएका छन् ।

यो चोक पाटन दरवारबीचको बाटोको पूर्व, मूलचोकको पश्चिम, भण्डारखालको पद्मपोखरीको पश्चिम र पूल्चोक-ग्वार्को जाने मुख्य बाटोको उत्तरपट्टि अवस्थित छ ।

सुन्दरी चोक र दरवारको प्रवेश गर्ने मुख्य प्रवेशद्वार यस चोकको पश्चिमपट्टि छ भने च्यासीँ देगःको पूर्व, ठीक अगाडि छ । प्रवेशद्वारमा निकै कलात्मक काष्ठकला कुदिएका छन् भने यसको ठीक दायाँ-बायाँ पञ्चमुखी सिद्धि गणेश र हिरण्यकश्यपु मारिरहेको नृसिंहका ठूला मूर्तिहरु राखिएका छन् । यस प्रवेशद्वारको खापामा ३ तहका बुट्टाहरु छन् । माथिल्लो तहमा चन्द्र-सूर्य, मध्य तहमा दुईवटा आँखाहरु र तल्लो तहमा दुईवटा कलशहरु छन् । ढोकाको आसनमा दुईतिर दुई सिंहहरु छन् । बुट्टा, बनावट र काठको आयु हेर्दा र बुझ्दा यी खापाहरु सायद पछिल्लो कालमा राखिएको भनी अनुमान गर्न सकिन्छ ।

यस ढोकालाई सामान्य रेखाङ्कन गरी त्यहाँ देवी-देवता तथा योग-योगिनीहरुलाई अङ्कहरु तथा वर्णले अङ्कित

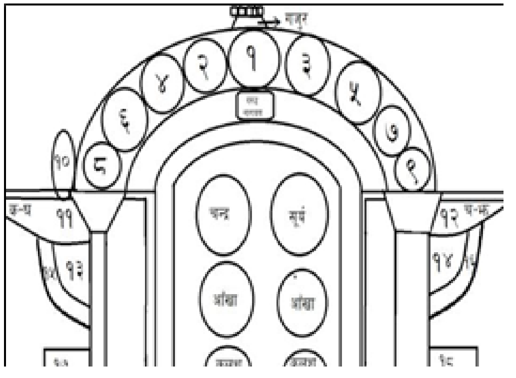

गरी नामहरु निम्न बमोजिम उल्लेख गरिएको छ :

१.पञ्चमुखी महादेव, २.असिताङ्ग भैरव-व्रह्मायणी, ३.रुरु भैरव-माहेश्वरी, ४.चण्ड भैरव-कौमारी, ५.क्रोध भैरव-वैष्णवी, ६.उन्मत्त भैरव-बाराही, ७.भीषण भैरव-इन्द्रायणी, ८.काल भैरव-चामुण्डा, ९.संहार भैरव-महालक्ष्मी, १०.गणेश, ११.चन्द्र, १२.सूर्य, १३.चण्ड भैरव-कुमारी, १४.संहार भैरव-महालक्ष्मी, १५.ज्वालान्त्याकंधारी ज्वालाश्री १६.सिन्हम्हुधारी ज्वालालक्ष्मी, १७.खड्गपाणि भैरव, १८.दण्डपाणि भैरव प्र४

क-घः सुरुका चतुर्मङ्गल समाइरहेका योगिनी (क देखि घ सम्म क्रमशः श्रीवत्स, चक्र, छत्र र कलश), च-भ : अन्त्यका चतुर्मङ्गल समाइरहेका योगिनीहरु (च देखि भ सम्म क्रमशः चमर, प॰ ा, पद्म र श॰) छन् । क को अगाडि र भ को पछाडि माल्यार्पण गरिरहदाँको परीहरु छन् भने क-घ र च-भको तल सिंहले नाग-नागिनीलाई आक्रमण गर्नलाग्दाको आकृति छ । ११ र १२का चन्द्र र सूर्यको ठीक तल पनि मलः(ड्रागन)को आकृति कुदिएको छ ।

यसरी गरुड-नारायण भक्त सिद्धिनरसिंह मल्लद्वारा निर्मित पञ्चमुखी महादेव, अष्टमातृका, अष्टभैरवले सुसज्जित सुन्दरीचोक प्रवेशद्वारमा चन्द्र-सूर्यको समान तेज र आसनमा सर्वोत्तम सिंहासनले भित्रको चोकको तन्त्रमा दर्जा बताउँछ। ढोकाको माथिल्लो भागलाई दुवैतर्फबाट भैरव र मातृकाको आलिङ्गन मूर्तिले पहरा दिनुको साथसाथै स्त्री-पुरुष शक्तिको बारेमा पनि केही ज्ञान छर्दछ। यस द्वारमा स्वागत गर्न मकरका ज्वालाबाट प्रकट भएका श्री र लक्ष्मी छन्। द्वारको तल्लो भागको सुरक्षाका लागि खड्गपणि भैरव र दण्डपाणि भैरव राखिएका छन्। यस द्वारबाट आवत-जावत गर्ने सम्पूर्णको सुमङ्गल कामनार्थ यहाँ योगिनीहरुले अष्टमङ्गल समाइरहेका हुन् भनी मानिन्छ।

ढोकाको दायाँपट्टि भागमा दशपाणि रुपको पञ्चमुखी सिद्धिविनायक छ भने बायाँपट्टि भागमा क्रमशः हिरण्यकश्यपु संहार गरिरहदाँको नृसिंह र हनुमानका मूर्तिहरु छन्। सर्वसक्तिमान हनुमान मल्लयुद्धको देवताका रुपमा पुजिन्छ। यस प्रकारले सिद्धि विनायक, नृसिंह र हनुमान राख्नुको ढाँचा, सिद्धि-नरसिंह-मल्ल भनी राजा सिद्धिनरसिंह मल्लको शासनकालमा बनाइएको दरवार र राजाको नामसंग मेल खाएको संकेत गराई देवता राखिएको हो ।प्र५

यस कलात्मक ढोकाको ठीक माथिको आँखीझ्यालमा मङ्गला-पिङ्गलासहित नवअश्वमा सवार सूर्य छन् । यसै झ्यालको ठीक माथि तीनवटा झ्याल भएको संयुक्त झ्याल छ। यो झ्याल मल्लकालीन वास्तुकलाको गतिलो उदाहरण हो। हात्तीको दन्तले बनेको कारणले यसलाई दन्तेझ्याल अथवा किसी-वा-झ्याः पनि भनिन्छ। तीन झ्यालहरुमध्ये दायाँ र बायाँका झ्यालहरु हात्ती दन्ते छन् भने बीचको झ्याल स्वर्ण जलपको छ जसको तोरणको बीचमा अर्धनारनाट्येश्वरी प्र६ छन् । यस स्थानमा पहिला मछिन्द्रनाथको आकृति रहेको र चोरी भइसकेपछि जीर्णोद्वार गर्दा काठमाडौँको दन्ते झ्यालको नक्कल गरी यहाँ पनि अर्धनारनाट्येश्वरी राखिएको भनी पुरातत्वविद् राम प्रसाद अमात्यको गुनासो छ । दायाँ-बायाँका दन्तेझ्यालहरुका तोरणमा देवी-देवाकृति नभई रुखका पातहरुको पत्रहरुले सुसज्जित छन्। यस संयुक्त झ्यालको दायाँ-बायाँ पनि दन्तेझ्यालहरु थिए। तिनको अवस्था निकै जीर्ण भएकाले एउटा पाटन सङ्ग्रहालयमा प्रदर्शनीमा राखिएको छ भने अर्को पुरातत्व विभागको गोदाममा राखिएको छ ।प्र७

काठमाडौँ उपत्यकाकै सबैभन्दा राम्रो चोक तत्कालिन श्री श्री मणिग्लाधिपति महाराजाधिराज जयवीर सिद्धिनरसिंह मल्ल देवको शासनकालमा बनाइएको हो। यस चोकमा दुईवटा स्थापना मितिहरु भेटिएका छन् । उल्फयाङ्ग कोर्णसहित केही लेखकहरुले ने.सं.७४७ लेखेका छन् भने मेरी सल्सरलगायत केही लेखकहरुले भने ने.सं.७६७ लेखेका छन् । यसैगरी डा.डि.आर.रेग्मीले भने यो चोक श्रीनिवास मल्लको कालको भनेका छन् तर स्थापना मिति/तिथि उल्लेख गरेका छैनन्। यही कुरा

भाषा वंशावलीमा ने.सं७६७ बैशाख कृष्णपक्ष, हस्ता नक्षत्र, वृहस्पतिबार भनी पूरा मिति उल्लेख गरेकाले यस मितिलाई नै मुख्य आधार मानिएको छ।

दरवारको बनोट प्रक्रिया हेर्दा मुख्य दरवारसंग मूलचोक जोडिएको छ र मूलचोकसंग सुन्दरी चोक जोडिएको छ। मूलचोक ने.सं.७८५ आश्विन शुक्ल महानवमीकाप्र८ दिनमा स्थापना गरिएको कुरा सो चोकको पूर्वीय दलानको बीच भागको स्वर्णाभिलेखबाट पुष्टि हुन्छ । दरवारको बनोट प्रकृयाले मूलचोक, सुन्दरीचोक भन्दा पहिले नै बनेको हुनुपर्ने भनी अनुमान गर्न सकिन्छ तर स्थापना मिति दाँज्दा सुन्दरी चोक १८ वर्ष पहिले नै स्थापना भइसकेको थियो । यस अन्योललाई सुल्झाउँन अर्को दृष्टिकोणले हेर्नुपर्ने हुन्छ। मूलचोकको स्थानमा पहिलेदेखि नै एउटा चोक रहेको र मूलचोक भनी औपचारिक रुपमा मात्र श्रीनिवास मल्लको पाला ने.सं७८५मा यन्त्रमाजुको मन्दिर बनाई सुवर्ण ध्वजारोहण गरी चोकको स्थापना गरे। यो अनुमान मूलचोक सम्बन्धित केही दन्त्यकथाहरु पत्याउन आधार मान्न सकिन्छ।

काठमाडौँ उपत्यकाकै सबैभन्दा राम्रो र सुन्दर चोक भनी चिनाउन सफल सुन्दरी चोक अर्थात् टुसाहिटि चुकःको आकर्षण बढाउने यस चोकको धारापरिसर हो। यहाँको धारापरिसरको शिल्पकला, धाराको धातुकला र दरवारपरिसरको काष्ठकलाले यस चोकलाई थप सुसज्जित पारेको छ।

यस चोकको स्थानीय नाम टुसाहिटि चुकः हो। टुसाहिटि भएको चोक भएकोले यस चोकलाई स्थानीय भाषामा सो नाम दिइएको हो। यस चोक विश्वसमक्ष सुन्दरीचोक भनेर कसरी चर्चामा आयो भनेर २ वटा किंवदन्तीहरु छन् । कि.सं.१. राजा सिद्धिनरसिंह मल्लले योजस्तो सुन्दर चोक ३ सहरमा नै नभएकोले यस चोकलाई सुन्दरीचोक भनी नामाकरण गरे । कि.सं.२. यस चोकलाई पहिलेदेखि नै टुसाहिटि चोक नै भनिन्थ्यो। पछि पञ्चायत कालमा यस स्थानमा प्रहरी चौकी र गान्धी स्मारक हुदाँ यस स्थानलाई नेपालीमा सुन्दरी चोक भनी नामाकरण गरिएको कुरा पनि केही बूढापाकाहरु बताउँछन्।

यहाँको धारालाई किन टुसाहिटि भनियो भनेर धैरै इतिहासकारहरुले फरक-फरक धारणाहरु प्रस्तुत गरे।

१. अनुसन्धानकर्ता धनवज्र बज्राचार्यका अनुसार यस धाराको पानी उखुको झोलझैं गुलियो हुदाँ नेवारीमा उखुलाई टुसा, धारालाई हिटि र संयुक्तरुपमा टुसाहिटि भनिएको हो।

२. नेपाली संस्कृतिविद् हरेराम जोशी भन्नुहुन्छ, यस धाराको मुख साँढेको जस्तो छ। साँढेलाई टुँसः भनिन्छ र हिटि भनेको धारा हो । यसरी टुँसहिटि समयान्तरमा अपभ्रंश भई टुसाहिटि भएको हो।

३. यीमध्ये सत्यता नजिक पुगेको व्याख्या तत्कालिन तलेजु मूलपूजारी पं.श्री मंगलानन्द राजोपाध्यायले गर्नुभयो । उहाँको व्याख्यानुसार, गहिरो धाराहरुको गहिरो पानीको मुहान हुन्छ । जब धारा खनिन्छ तब पानीको मुहानको बाटो (च्यानल) नभेटुन्जेल काम रोकिदैन । जब त्यस्ता बाटो(हरु) भेटिन्छन् तब धारापरीसर अलि तल झारी बनाइन्छ । तर टुसाहिटि त्यस्तो होइन । यो धाराको पानीको मुहान इनार हो र यहाँको पानी इनारको मुहानबाट तानिएको पानी हो। नेवारी भाषामा इनारलाई टुँ , तानिएकोलाई साल र धारालाई हिटि भनिने भएकोले संयुक्त रुपमा टुँसालहिटि भनिएको हो । यही शब्द कालान्तरमा अपभ्रंश भई टुसाहिटि भएको र भनिएको हो।

पाटनका गहिरो धाराहरुको अनुसन्धान एक,ँस्थानीय प्रयासद्वारा सहरी विकास नामक संस्थाबाट गरिदाँ नरिचाः भन्ने ठाउँबाट यस धारा, थापाहिटि, सौगः हिटिमा पानी जाने र त्यस ठाउँमा इनारमा पानी निस्कने जस्तै गरी निस्किएको बारेमा भेटियो । यसै कारण मंगलानन्द राजोपाध्यायको कुरामा बढी सत्यता देखिएकोले टुसाहिटिको नामाकरणको कारणमा उहाँ कै बयानलाई मुख्य आधार मानियो।

सुन्दरी चोकः

मुख्य प्रवेशद्वारबाट भित्र गएपछि पश्चिम दलान हुँदै चोकमा पेटीबाट तल झर्न मिल्छ। कुनै पनि चोकलाई पेटीले सीमाङ्कन गर्दछ। पेटीभन्दा माथिको भाग त्यस चोकको दरवार हो भने पेटीभन्दा तलको भाग मात्रै चोक हो भनेर बुझ्नुपर्नेछ। सुन्दरी चोकको दरवारको तल्लो तल्लामा चार दिशाको बीच भाग अलि अगाडि आएको छ र दक्षिण दिशा बाहेक बाकि तीन दिशामा दलान छ। प्रत्येक दिशामा ३ प्वाल गरी चार-चार, आठवटा थामहरु छन्। पहिला प्रत्येक दलानको बीच भाग माथि तोरण थियो तर अहिले तीनैवटा तोरण उत्तर दलानमाथि राखिएका छन्। यी तीनैवटा तोरणहरु जीणोद्धार गरिदाँ राखिएका नयाँ तोरणहरु हुन्। यी तोरणहरु बनाउँन त्यस समयका कालिगढहरुले प्रयास त गरेका थिए तर त्यति राम्रो र पुरानै, मध्य-मल्लकालिन कला झल्कने र सुन्दरी चोकका काष्ठकलासंग मेल खाने प्रकारको गाढा बुट्टा भने बनाउँन सफल भएनन्।

दरवारको दक्षिणी लङ्गपुरै(भाग/उत्तरी मोहोडा)को बीचमा दलानको सट्टा राखिएको अरु ढोकाहरुको दाँजोमा अलि ठूलो र कलात्मक ढोका नै यस दरवारमा माथि जान मिल्ने मुख्यद्वार हो । यस दरवारको प्रत्येक दिशामा बीच भागको दायाँ-बायाँ पनि तोरणसहित खटमा

देवी-देवताको कुदिएका मूर्तिहरु छन् । यी सबै नयाँ राखिएकाले त्यति राम्रा बुट्टाहरु भने छैनन् । प्रत्येक ढोका भएको भागमा ढोकाको माथि नामसहित शिवलिङ्गका बुट्टाहरु कुदिएका छन् । मुख्य ढोकाको भागमा १०० र बाँकी ढोकाको भागमा ५०-५० गरी ५०० वटा शिवलिङ्गहरु छन् ।

काठमाण्डौं उपत्यकाको सबैभन्दा राम्रो दरवार, भक्तपुर दरवारस्थित कुमारी चोकको दरवार हो भने चोक (पेटीभन्दा तलको भाग) मध्ये सबैभन्दा राम्रो चोक बकाइदाका साथ नै सुन्दरी चोक हो । यस चोकलाई कुनु शर्माले आफ्नो लेखमा स्वर्गको टुक्राको रुपमा उल्लेख गरेका छन् । उत्कृष्ट शिल्प र धातु कलाले भरिपूर्ण यस चोकलाई २ भागमा खण्डिन गर्न सकिन्छ, १ः सिद्धिनर सिंह मल्लको शिल्पखाट, हनुमान, पद्मस्तम्भ र २ः धारा परिसर ।

यस चोकमा अवस्थित तत्कालिन राजा सिद्धिनरसिंह मल्लको शिल्पखाट २.३७मिटर(मि.) लामो, १.२४मि. चौडो, २४सेन्टि मि. बाक्लो र ६१सेन्टि मि. उचाइ रहेको छ । यस खाटको उत्तरपट्टि धारा परिसरलाई हेरी नमन गरिरहेको हनुमानको मूर्ति छ । यस खाटको बारेमा ३ वटा फरक किंबदन्तीहरु भेटिएका छन् ।

किंबदन्ती संख्या. १. टुसाहिटि परिसरका देवी-देवताहरुलाई विहान नित्यजलार्पणकर्म गरी त्यस खाटमा बसी ध्यान गर्दथे । प्र९

कि.सं.२. एक रात सिद्धिनरसिंह मल्ललाई निद्रा लागेन । उनी सुत्न निकै प्रयास गरे तर निदाउन सकेनन् । उनलाई निद्रा नलाग्नुको पछाडि के कारण रहेछ त, के कारणले गर्दा उनलाई असजिलो अनुभव भयो र उनी ब्यूभिरहे भनी उनले खोजे । पछि उनले आफ्नो ओछ्यानमा कपालको डल्लो भेट्टाए । त्यसछि उनी सोचमग्न भए । राज्यकै सबैभन्दा आरामदायी खाटमा सुत्दा त जाबो कपालको डल्लोले असजिलो अनुभव भई सुत्न सकेनन् भने राज्यका दुःखी, गरिब जनताहरु कसरी सुतिरहेका होलान् भनी यसै शिल्पखाटमा जाडो यामको रात्रीकालमा कडा तपस्या गर्ने गरे ।प्र१०

कि.सं.३. यस किंबदन्ती मंगलबजारका स्थानीय बूढापाकाहरुमा चल्दैआएको छ । पहिला सिद्धिनरसिंह मल्ल, श्रीकृष्ण भग्वानसंग पासा खेल्ने गर्दथे । राजालाई भग्वानले संध्याकालमा उनको कक्षमा एक भिन्न नृत्य प्रस्तुत गर्ने कारणले त्यस समयमा पर्दा उघारी नहेर्न राजालाई अनुरोध थियो । एकदिन राजाको उत्सुकता चरम सीमामा पुगी नाघ्यो । उनले पर्दा उघारी हेर्दा श्रीकृष्ण भगवान नाच्दै गर्नुहुदाँको अवस्थामा देखे । आज्ञाको पालना नगरेको, वचन भङ्ग गर्दै क्षत्रीय धर्ममा अडिग नरहेको र भगवानसँगै विश्वासघात गरेको भन्दै क्रोधित भई उनीसमक्ष कृष्ण भगवान कहिल्यै प्रकट नहुने भन्दै त्यहाँबाट अन्तर्ध्यान भए । यस घट्ना पश्चात राजा सिद्धिनरसिंह मल्ललाई ठूलो आत्मग्लानी भयो । यस्तो मानसिक तनाव अवस्थामा उनको पूर्णरुपमा ध्यान राज्यको व्यवस्थापन र संरक्षणमा लागी पर्न नसक्ने हुदाँ सम्पूर्ण राजपाट र राज्यभार उनको सुपुत्र श्रीनिवास मल्ललाई सुम्पे तर राजा भने सिद्धिनरसिंह मल्ल नै रहे । यो घट्नापछि उनी धार्मिक गतिविधिमा लागे । उनको मनको पीडा हटाउन उनका लागि यही एक मात्र उपाय सही लाग्यो । ने.सं७४७(वि.सं१६८३) माघ शुक्ल पञ्चमीका दिन आफ्नो तान्त्रिक गुरु विश्वनाथ उपाध्यायको सम्भनामा विश्वनाथ मन्दिर स्थापना गरी तीनै सहरका ब्राह्मणहरु बोलाई भोजन गराए ।प्र११ ने.सं.७५०देखि विभिन्न स्थानबाट कालिगढहरु बोलाई भण्डारखालमा उत्खननका क्रममा भेत्तिएको शालिग्रामको कृष्ण र सहायक पात्रको मूर्ति स्थापना गर्न कृष्ण मन्दिरको जग स्थापना गरी मन्दिर बनाउन लगाए ।प्र१२ ने.सं७५७(वि.सं.१६९३) फाल्गुन शुक्ल दशमी, आद्रा-पुनर्वसु नक्षत्र, आयुष्मान योग, बृहस्पतिबारका दिन श्री कृष्ण मन्दिर प्राङ्गणमा कोट्याहुति महायज्ञ गराई ध्वजापताका सहित सुवर्ण ध्वजारोहण गरी प्रतिमा प्रतिष्ठा गरे ।प्र१३ श्रीकृष्ण नाचिरहनुहुदाँ प्रत्यक्ष देखेको हुदाँ त्यस घट्ना अविस्मरणीय बनाउँन ने.सं७६१(वि.सं.१६९६) को कार्त्तिक महिनामा श्रीकृष्णलीला अन्तर्गत कात्तिक

नाच प्रारम्भ गरे ।प्र१४ सोही वर्ष फागुन कृष्ण द्वितीया, हस्ता नक्षत्र, शुभ योग, बुधबारका दिन इष्टदेवता श्री तुलजा भवानीको पाँचतल्ले देगु तलेजु स्थापना गरी सुवर्ण ध्वजारोहण गरे ।प्र१५ त्यसैगरी ने.सं७६७ बैशाख कृष्णपक्ष, उत्तरषाढा नक्षत्र, शुभ योग, वृहस्पतिबारका दिन सुन्दरी चोक निमार्ण गरिसकाए । यति धार्मिक कार्य गर्दा पनि मनमा खुल्दुली नघटेकाले यस चोकको शिल्पखाटमा बसी जाडोयाममा कडा तपस्या गर्ने गरे । यसो गर्दा पनि मन शान्त नहुदाँ उनले सम्पूर्ण राजपाट त्यागी सन्यासीको जीवन व्यतित गर्न राज्य छोडी गए । उनको मृत्युको खबर अहिलेसम्म पनि नआएकोले उनलाई जीवित राजाको रुपमा मानिन्छ । पाटन दरवार परिसरमा ८ असम्भव तथ्यहरु सम्भव नभएसम्म उनी जुनसुकै बेला पनि फर्केर आई देगु तलेजुमा तमाखु खान आउँछन् भन्ने कथा चल्दै आएको छ ।

चोक परिसर :

सुन्दरी चोकको विशेषता र त्यस संरचनाले यस चोकलाई विश्वप्रख्यात् बनाएको छ । त्यो विश्वप्रख्यात् बनाउने संरचना टुसाहिटि परिसर हो । यस धारा परिसरलाई चारै दिशाबाट सुरक्षाको हिसाबले दुईवटा नागहरुले पहरा दिइरहेका छन् । प्रवेशस्थानको दायाँ-बायाँ नागका दुई शिर छन् । प्रत्येक नागको अलि अगाडि एक-एक गरी दुईवटा सिंहहरुले पनि पहरा दिइरहेका छन् । प्रत्येक सिंहको अगाडि एक-एक गरी दुईवटा पद्मस्तम्भहरु ठड्याइएका छन् । यी स्तम्भको अगाडि सिद्धिनरसिंह मल्लको शिल्पखाट छ । दुईवटा सिंहको बीचबाट धारापरिसर तल जान मिल्ने खुड्किला छ ।

धारा परिसर आठकोणे(च्यासीँ) छ। चोकबाट तल झर्ने खुड्किलाको ठीक अगाडि सुनौलो जलपको वैदन्त्य सवार लक्ष्मीनारायण विराजमान र जलचरको आकृति भएको धारा अर्थात् टुसाहिटि छ । धाराको ठीकमाथि शिखरशैलीको कृष्णमन्दिरको

नमूना शिल्प मन्दिर छ। धारा परिसर चोकको सतहबाट १.५मि. गहिरो छ । खुड्किलादेखि नमूना मन्दिरसम्म २.५४मि. लम्बाई छ। धारा भुईभन्दा ७५ सेन्टिमिटरमाथि छ । धातुको कलात्मक धारा ५५ सेन्टिमिटर लामो छ भने पानी बग्नका लागि धाराको ठीक तलको भाग धारापरिसरको भुईभन्दा १५ सेन्टिमिटर गहिरो छ ।

यस धारा परिसरको देवी-देवताहरुको नाम प्रकाशन गर्न धेरैले प्रयास गर्नुभयो । पाटन दरवारक्षेत्रमा युनेस्कोको योजनामा कार्य गर्दैगर्दा एक लेखकले तत्कालिन तलेजु मूलपूजारी पं.श्री मंगलानन्द राजोपाध्यायले दिनुभएका नामहरु लेखी प्रकाशनमा ल्याए । यस परिसरको अधिकांश देवी-देवताहरुको पहिचान गराउन उहाँको उल्लेखीय र अविस्मरणीय योगदानलाई कदर गर्दै यस लेखलाई उहाँको नाममा समर्पण गरिएको छ। साथसाथै उहाँको यस योगदान नभइदिएको भए आजसम्म सायद यस चोकबारे लेखहरु अपूर्ण रहन्थे ।

कोहिचोकबाट तल जानका लागि ९ वटा खुड्किलाबाट झर्नुपर्छ। तल

झरिसकेपछि ८वटा ठाडो ढुङ्गाको मसिनो खम्बाहरुले खण्ड छुट्याइएका छन् र प्रत्येक खण्डहरुमा देवी-देवताहरुको प्रतिमा छन् । खुड्किलाबाट सिधा हेर्दा कलात्मक धातुको वैदन्त्यमा सवार लक्ष्मी-नारायणसहितको टुसाहिटि देखिन्छ । खुड्किलाको द्वारपालको रुपमा दायाँमा द्वारपालदेव र बायाँमा अजैक पद अर्धनारेश्वर छन् । देवी-देवताहरुलाई ३ तह बनाई राखिएका छन् । माथिल्लो तह भन्नाले चोकको सतह, मध्यतह भन्नाले चोक र धारापरिसरको भुईको सतहबीचको सतह र तल्लो सतह भन्नाले धारापरिसरको भुईको सतह बुझ्नुपर्नेछ । यहाँका अधिकांश मूर्तिहरु शैव सम्प्रदाय, वैष्णव सम्प्रदाय र तन्त्रसंग सम्बन्धित छन् ।

यसरी देवी-देवताको प्रतिमा खोपाजस्तो खण्ड-खण्ड छुट्याई भित्र राखिएका छन् र बाहिर रुखका हाँगा र पातहरुको जस्तो बुट्टा कुदिएको छ । यस परिसरको खण्डको ढाँचा यस प्रकारको छः

- अष्टकोणे धारा परिसरमा, धाराको कोणबाहेक धारासम्म पुग्न दायाँ र बायाँ ३-३ वटा कोणहरु छन्
- खुड्किलाको तर्फबाट बायाँ तिरका तीण कोणहरुमा मध्य तहमा ३-३ प्रतिमाहरु छन्
- तल्लो तहमा खुड्किलादेखि क्रमशः १, ५ र ३ प्रतिमा छन्
- त्यसैगरी धाराको बायाँपट्टि भाग, खुड्किलाको तर्फबाट दायाँपट्टि भागको मध्य तहमा ५-५वटा देवताहरु
- तल्लो तहमा खुड्किलादेखि क्रमशः ३ र ५-५ प्रतिमाहरु राखिएका खण्डहरु छन् ।

यस धाराबाट बायाँपट्टिको भागस्थित मध्यतह, मध्यकोण, मध्यभागमा सानो मन्दिरजस्तो छाना राखी त्यस भाग अलि अगाडि ल्याइएको छ र त्यसमा सुनौलो तोरण राखी मातृकागणसहित, सुनौलो अष्टदशभुजाको द्विसिंहमा सवार चण्डी छन् र सोहि चण्डीको तल सानो महिषासूरमर्दिनी दुर्गा भवानी राखिएको छ ।

माथिल्लो तहको घेरामा सुरक्षा गर्नका लागि राखिएका देवताहरु अधिकांश छन् । जस्तै : अष्टनाग, भैरव, भीमसेन र कल्की छन् । यसैगरी मातृका जस्तै : बगलामुखी, रत्नपञ्च कुमारी, आदि छन् । यस तहमा शक्ति सहित देवताहरु, उदाहरण स्वरुप चन्द्र-शक्ति, रुक्मिनी-कृष्ण-सत्यभामा, लक्ष्मीनृसिंह, सूर्य-शक्ति र अग्नि-शक्ति पनि छन् । यस तहमा अष्टनाग सजिलैसंग छुट्टिन्छन् । यिनको माथि नागै-नागको छत्राकारको नागपाशको सजिसजावट छ र आसनमा पनि सुरुमा नागासन अनि त्यसको तल पद्मासन छ । यसैगरी शिखर शैलीको नमूना मन्दिरसंगै एउटा प्रतिमाको सट्टा क्षप्पुले नागहरु टोकिरहेको तोरणसहित, हेर्दा मूर्ति चोरी भइसकेको जस्तो देखिने खाली ठाउँ छ । यस स्थानमा पहिला मूर्ति थियो वा थिएन भन्ने गहिरो खोजको विषय हो तर यो लेख लेख्न सहयोग

पुऱ्याउनुहुने अधिकांश व्यक्तिहरु, तलेजु पुजारी निरण राजोपाध्याय र रक्षण राजोपाध्याय साथै पाटन संग्रहालयका संग्रहालय अधिकृत सुरेश लाखेको पनि यही तर्कमा जोड रहेको छ । यस परिसरलाई राम्ररी बुझिहेर्दा पनि यही निस्कर्षमा पुगिन्छ । यस परिसरमा यस्तो खाली तन्त्रसंग सम्बन्धित ठाउँमा मात्र छ । मध्य तहमा पनि यस्तै रहेको छ । यस्तो तान्त्रिक अमूर्त ठाउँमा क्षेपुले नागलाई टोकिरहेको आकृति, प्रत्येक नागहरुको तल ज्वाला-मकर र कलशको थामजस्तो आकृतिले गर्दा सजिलै चिन्न सकिन्छ । यस तहका २ मूर्तिहरु अझ

अपरिचित छन् ।

मध्य तहमा अधिकांश शक्तिसहित आलिङ्गन मूर्तिहरु छन् । यस तहको एउटा आलिङ्गन मूर्ति अझ अपरिचत छ। अघि माथिल्लो तहमा उल्लेख भएअनुरुप क्षेपुसहितको तोरण भएको खाली/अमूर्त २ वटा स्थानहरु धाराको

दायाँ-बायाँ तर अलि माथि राखिएका छन् । यो पनि माथिझै अमूर्त भाग हो तर शुक्रसागर श्रेष्ठको लेखमा शिव र वैष्णवी उल्लेख गरी चोरी भइसकेको भनी लेखिएको छ । काठमाडौँको मोहनकाली चोकलाई राणाकालमा नयाँ मूर्तिहरु, नयाँ झ्यालहरु, आदि राखेर फेरेझै सुन्दरी चोकमा पनि नयाँ मूर्तिहरु राखिए कि? यदि राखिएका भए तत्कालिन समयमा पछि राखिएका मूतिहरु हुदाँ सायद निकाल्न सजिलो भएर चोरी भएको पनि हुनसक्छ । यो आफैमा एक अनुमान मात्र हो । यसै तहमा शक्तिसहितका आलिङ्गन मूर्तिहरुमा अष्टभैरव-अष्टमातृका, ऋद्धिविनायक, अर्धनारी अष्टमूर्ति शिव, ह्यग्रीवतारा, चन्द्र-शक्ति, यक्ष भैरव-कुमारी, पवनदेव-

शक्ति, उमा-महेश्वर, लक्ष्मी-नारायण, त्रिजात नाग-शक्ति, आदि छन् । यही तहको खुड्किलामा बोका अर्थात् अजैकमा पाद राखेको अजैक पद रुद्र छन् भने एउटा मात्र पाद भएको र शक्ति पसेको रुप भएकोले एक पद अर्धनारेश्वर पनि भनिएको छ । यस तहमा योगिनीगण सहित ताण्डवेश्वर, मातृकागण सहित चण्डी र चण्डीको आशन अगाडि महिषासूरमर्दिनी, परीगणसहित सर्वमंगलादेवी छन् । यस तहमा धाराबाट बायाँपट्टिको भागस्थित मध्यतह, मध्यकोण, मध्यभागमा सानो मन्दिरजस्तो छाना राखी त्यस भाग अलि अगाडि ल्याइएको छ र त्यसमा सुनौलो तोरण राखी सप्तमातृका गणसहित, सुनौलो अष्टदशभुजाको द्विसिंहमा सवार चण्डी छन् र सोही चण्डीको तल सानो महिषासूरमर्दिनी दुर्गा भवानी राखिएको छ । यसैको कारण यस भाग अलि बढी रसयुक्त र आकर्षित देखिन्छ ।

तल्लो तहका देवी-देवताहरु अधिकांश तान्त्रिक छन् । तल्लो तह भएको कारण राज्यको बाहिरी सीमाना अर्थात् तल्लो भागका बासिन्दाहरुले पूजिने देवी-देवताहरु छन् । राज्यको तल्लो तह भन्नाले नदी किनार बुझ्नुपर्छ र नदी किनारमा मसानसंग सम्बन्धित शक्तिपीठहरु हुन्छन् जस्तै चामुण्डा, भूतेश्वरी, शमशानेश्वरी, शमशना भैरव, हरिसिद्धि, आदि । त्यस्तै तान्त्रिक भेष र गण सहितको कार्त्तिकेय, वटुक भैरव, एकाशय भैरव, दशभक्त्रा भैरव,

श्रीकण्ठयुक्त नृसिंह भैरव, पञ्चमुखी गणेश, कुमार, आदि छन् । मातृकाहरुमा दैत्य संहार गर्दै गर्दाको मातृका गण सहित महिषासूरमर्दिनी, चण्डिका, चामुण्डा, शिभदुती, गौरी लक्ष्मी, शक्तिचण्डिका देवी, आदि पनि छन् । यस तहको मुख्य आकर्षण अर्धनारनाट्यसंगीतेश्वर हो । यस देवलाई शुक्रसागर श्रेष्ठको लेखमा नृत्येश्वर-संगीतेश्वर मात्र भनी लेखिएको छ तर यहाँ नृत्य, बाजा आदिका देवता श्री नाट्येश्वर, देब्रे भागमाः स्त्रीझै स्तन, खप्पडको मुण्डमाला, अलङ्कार पहिरेको, सिंहासन छ भने दायाँ भागमा पुरुषको झै जुङ्गा, नरमुण्डमाला, बाघको छाला ओढेको, वृषभासन,

आदि छ। यस रुपबाट अर्धनारेश्वरको रुप स्पष्ट हुन्छ। त्यस्तै गरी यस कोणमायही प्रतिमाबाहेक अरु प्रतिमा छैनन् । दायाँ-बायाँ ६-६ गरी १२ वटा प्वालहरु छन् । यहाका देवताहरु पनि चोरी भएका होइनन् । यो भाग पनि माथिको झै अमूर्त भाग हो । यहाँ माथिझै तोरण छैनन्, खाली ठाउँ मात्र छन् । नाट्येश्वरसंगै यस्तो खाली ठाउँको अर्थ संगीतको प्रतिक हो । संगीतलाई तन्त्रमा खाली ठाउँले संकेत गरिन्छ । यसमा स्वर, ताल अनुसार कोमल, अचल र शुद्धि मिलाईँ सा रेरे गग म प धध निनि सां□लाई संकेत गरिएको हो । यी सबै कुराहरुको मध्य नजर गर्दै यस देवताको नाम संयुक्तरुपमा

अर्धनारनात्यसंगीतेश्वर भनिएको हो। वृषभ-सिंहासनको तल पद्म र प्रेतको संयुक्त आशन छ। यी आसनहरुको तल सांगीतिक प्रस्तुती गरिरहेका शिवगण छन् भने देवताको माथि हनुभैरव राखिएको छ । श्मशानेश्वरीको आसन तल श्मशानमा चिता बालिरहेको आकृति छ र त्यसको ठीक तल शिवलिङ्ग-स्तूपहरुको चित्र छन् । पहिला शैव र बौद्ध बीचको द्वन्द्वकाल दर्शाउँदै, चाहे त्यो मानिस शैव होस् या बौद्ध होस् अन्त्यमा मरेपछि चितामा नै जलाउँछ भनी विवाद न्यूनिकरण गर्न राखिएका चित्र हुन् ।

माथिल्लो तह :

१. बगलामुखी

२. कल्की

३. स्वच्छन्द भैरवप्र१८

४. अनन्त नाग

५. बासुकी नाग

६. तक्षक नाग

टुसाहिटी :

यस धारा २ फरक चीजबाट बनेको छ, १ः धातु र २ः शिल्प । धाराको आसन शिल्पले बनेको छ र धारा

अङ्ग्याइएको भित्तामा दन्तेझ्यालमा दन्तको पातेपत्रझै शिल्पको पत्र निकै कलात्मक तरिकाले तोरणको आकार निकाली कुदिएको छ । शिल्पको आडमाथि धारालाई थप कलात्मक बनाउँन धातुको भाग थपिएको छ। यसमा पनि ३ फरक आकृतिहरु छन् : १ः वैदन्त्य सवार लक्ष्मी नारायण, २ः जलचर र ३ः ३ पत्रे आशन । चतुर्भुज नारायणले, क्रमशः रुपमा अभय मुद्रा, चक्र, शत्त र पद्म समाई अभयमुद्रा दर्शाएका लक्ष्मीलाई काखमा राखिरहेका छन् । यहाँका वैदन्त्य देव-देवीको आशनका रुपमा घोप्टो पारी राखिएको छ । यसै वैदन्त्यको तल, धाराको दायाँ-बायाँ जलचरका आकृतिहरु बनाइएका छन् । भित्तादेखि क्रमशः मण्डूक(भ्यागुता), कक्ष्य((कछूवा), मकर(गोई) र मत्स्य(माछा) छन् । लक्ष्मी नारायणको पछाडि, शिल्पको पातेपत्रको तल धातुबाट निर्मित मयूरको प्वाँखको ढाचाले ३ पत्रे, भित्तादेखि आकारमा क्रमशः सानो हुदै गरेको धातुको

मध्य तह :

१. अजैक पद अर्धनारेश्वरप्र२१

२. शत्त रुपी वराह

३. योगिनीगण सहित ताण्डवेश्वर

४. क्रोध भैरव-वैष्णवी

५. चण्ड भैरव-कौमारी

६. रुरु भैरव-रुद्रायणी

पत्रे आशन छ । धाराको ठीक दायाँ-बायाँतिर प्वालहरु छन् । यस स्थानबाट पहिला नागहरु आवत-जावत गर्दथे भन्ने किंबदन्ती छ । धाराको तल भगिरथले धारालाई उचालिरहेको आकृति छ भने भगिरथको दायाँ-बायाँ गज सवार मनुष्यका आकृति छन् । यस धारामा राजा नुहाउने गर्दथे भनेर कतिपय लेखकहरुले लेखेका छन् तर धारा परिसरको बनोट हेर्दा यस ठाउँमा नुहाउँदा देवताहरुमा पानीको छिता पार्दछ । त्यस्तै नग्नसाधनाबाहेक अरु कार्यमा देवताहरुको अगाडि नग्न हुनु पनि एक पापमध्ये गनिन्छ । यस्ता कारणहरुले गर्दा पहिलाका धर्मात्मा राजाहरुले यस धारामा पक्कै पनि नुहाउने गर्दैनथे । बरु धाराको पानीले बिहान नित्यकर्मका हिसाबले प्रत्येक देवी-देवतालाई जलार्पण गरी शिल्प खाटमा बसी ध्यान गर्दथे। यस्तै यस धाराको पानी एकदमै पवित्र मानिएकोले तलेजु आदि स्थानमा यहाँको प्राकृतिकरुपमा आएको प्राकृतिक पानी नै शुद्ध जलका रुपमा लिइन्छ। प्र१७

सुन्दरी चोकको अष्टकोणे टुसाहिटीपरिसरलाई सामान्य रेखाङ्कन गरी माथिल्लो, मध्य तल्लो तहलाई क्रमशः बाहिरदेखि भित्र अंकित गरी घडीको सुईको दिशाअनुरुप संकेत गरी देवी-देवताहरुका नाम निम्न बमोजिम छन् :

तल्लो तहः

१. अर्धनारनाट्यसंगीतेश्वरप्र२२

२. वीरभद्र

३. काल भैरवप्र२३

४. नवदुर्गागण परिभेषिता महिषासूरमर्दिनीप्र२४

५. कुमारप्र२५

६. वटुक भैरवप्र२६

७. चन्द्र-शक्ति

८. कर्कोटक नाग

९. उमा-महेश्वर

१०. रुक्मिनी-कृष्ण-सत्यभामाप्र१९

११. अग्नि-श्भ

१२. तोरण सहित अमूर्त स्थानप्र२०

१३. पहिचान नभएको

१४. लक्ष्मी-नृसिंह

१५. उन्मत्त भैरव

१६. पहिचान नभएको

१७. पद्मनाग

१८. सूर्य-संध्या

१९. महापद्म नाग

२०. शत्त पाल नाग

२१. कुलिक नाग

२२. रत्नपञ्च कुमारी

२३. चन्द्र-शक्ति

२४. भीमसेन

२५. उमा-महेश्वर

२६. लक्ष्मी-नारायण

२७. त्रिजात नाग

२८. द्वारपालदेव

७. असिताङ्ग भैरव-ब्रह्मायणी

८. त्रिःद्धिविनायक

९. अर्धनारी अष्टमूर्ति शिव

१०. सर्वमङ्गलादेवी

११. तोरण सहित अमूर्त स्थानप्र२०

१२. तोरण सहित अमूर्त स्थानप्र२०

१३. सशक्ति गङ्गाधर हरि

१४. पञ्चमुखी ह्यग्रीवतारा

१५. पञ्चभक्ति रमापति

१६. संहारभैरव-महालक्ष्मी

१७. कालभैरव- चामुण्डा

१८. भीषणभैरव-इन्द्रायणी

१९. उन्मत्त भैरव-बाराही

२०. मातृकागण परिभेषिता चण्डी

२१. चन्द्र-शक्ति

२२. यक्ष भैरव-कुमारी

२३. पवन देव-शक्ति

२४. पहिचान नभएको

२५. शक्ति चण्डिका देवी(चामुण्डा-शिभदुती)

२६. श्रीकण्ठयुक्त सदभक्त्रा नृसिंह भैरव

७. त्रिमातृका(चण्डिका-चामुण्डा-शिभदुती)

८. तान्त्रिक परिभेषिता कार्त्तिकेय

९. शमशानेश्वरी

१०. गज सवार मनुष्य

११. नागहरु जानका लागि राखिएका प्वालप्र२७

१२. टुसाहिटि

१३. भगिरथ

१४. भूतेश्वरी

१५. हरिसिद्धी

१६. शमशना भैरव

१७. भत्सलायुक्त पञ्चमुखरा

१८. सिद्धिविनायक

१९. सदभक्त भैरव

२०. पञ्चमुखी सिद्धि गणेश

२१. शक्ति-एकादश शमशना भैरव

२२. दशभक्त्रा भैरव

२३. एकाशय भैरव

२४. गौरी लक्ष्मी

निम्न उल्लेखित शुक्रसागर श्रेष्ठको लेखमा प्रकाशित धारापरिसरको नमूनालाई थोरै सम्पादन गरी पुनः अंकहरु माथि अंकित गरे बमोजिम क्रमबद्ध रुपमा राखिएको छ।

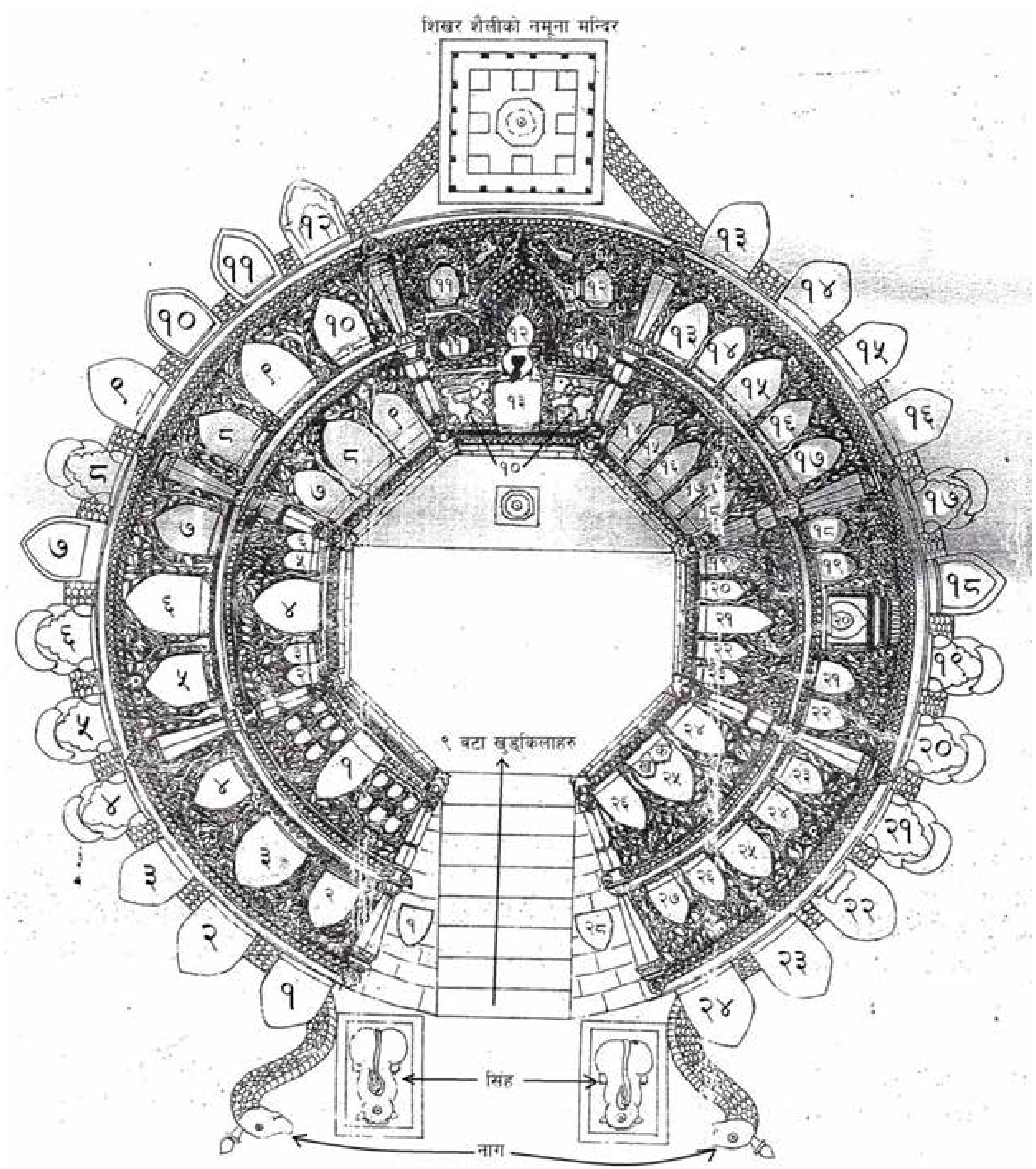

शुक्रसागर श्रेष्ठको टुसाहिटि लेखबाट साभार, टुसाहिटि परिसरको बाहिरी नक्सामा केही सम्पादन गरी यहाँ राखिएको छ।

स्पष्टीकरण :

प्र१ : गोपाल भाषावंशावलीमा सुन्दरीचोकको स्थापना मिति माथि उल्लेखित भएझैं ने.सं. ७६७ बैशाख

कृष्ण पक्ष, वृहस्पतिबार, हस्ता नक्षत्र रहेको,

प्र२ : भक्तपुर दरवारको नाग पोखरीमा अवस्थित थँथु हिटिको ताम्रपत्र अभिलेखानुसार मिति राखिएको,

प्र३ : काठमाण्डौँ दरवारको मोहनकाली चोकमा अवस्थित थँथु हिटि माथिको ताम्रपत्र अभिलेखानुसार मिति राखिएको,

प्र४ : धनशमशेर ज.ब.रा.द्वारा लिखित ँमातृकाक्षर रहस्यम्, २०३०बाट देवताको ध्यान आदि अध्ययन गरी सोसंग मेल खाएको हिसाबले नामाङ्करण गरिएको,

प्र५, प्र१२, प्र१४ : कृष्ण मन्दिरका पुजारी श्री प्रतापधर शर्माले २०७६ श्रावण महिनामा भन्नुभएको लोककथामा आधारित कुराहरु उल्लेख गरिएको,

प्र६ : सुनौलो तोरणको बीचको देवताको ध्यान हेर्दा, यहाँ नृत्य, बाजा आदिका देवता श्री नात्येश्वरको रुप बुझिन्छ। देब्रे भागमाः स्त्री झैं स्तन, खप्पडको मुण्डमाला, अलङ्कार पहिरेको, सिंहासन छ भने दायाँ भागमा पुरुषको झैं जुङ्गा, नरमुण्डमाला, बाघको छाला ओढेको, वृषभासन,आदि छ। यस रुपबाट अर्धनारेश्वरको रुप स्पष्ट हुन्छ। त्यसैले संयुक्त रुपमा अर्धनारनात्येश्वर भनिएको,

प्र७ : दन्ते झ्यालहरुको अवस्था निकै जीर्ण भएकाले एउटा पाटन संग्रहालयमा प्रदर्शनीमा राखिएको छ भने अर्को पुरातत्व विभागको गोदाममा राखिएको कुरा पाटन संग्रहालयका अधिकृत सुरेश लाखेले २०७६ पौष २ गतेका दिन जानकारी दिनुभयो।

प्र८ : पाटन मूलचोकस्थित पूर्वीर्य दलानमा राखिएको मूलचोक स्थापना गर्दा राखिएको स्वर्णपत्रबाट प्राप्त मिति,

प्र९ : यस धारामा राजा नुहाउने गर्दथे भनेर कतिपय लेखकहरुले लेखेका छन् तर धारा परिसरको बनोट हेर्दा यस ठाउँमा नुहाउँदा देवताहरुमा पानीको छिता पार्दछ। त्यस्तै नघ्न साधना बाहेक अरु कार्यमा देवताहरुको अगाडि नघ्न हुनु पनि एक पाप मध्ये गनिन्छ। यस्ता कारणहरुले गर्दा पहिलाका धर्मात्मा राजाहरुले यस धारामा पक्कै पनि नुहाउने गर्दैनथे। बरु धाराको पानीले बिहान नित्यकर्मका हिसाबले प्रत्येक देवी-देवतालाई जलार्पण गरी शिल्प खाटमा बसी ध्यान गर्दथे।

प्र१० : यस किंबदन्तीको बारेमा शुक्र सागर श्रेष्ठको टुसाहिटि नामक लेखमा उल्लेख गरिएको छ।

प्र११ : विश्वनाथ मन्दिरको शिलालेखबाट प्राप्त मिति र घट्नाहरु,

प्र१३ : कृष्ण मन्दिरको शिलापत्रबाट प्राप्त मिति र घट्नाहरु

प्र१५ : तत्कालिन ५ तल्ले दिगु तलेजु तर श्री निवास मल्लको पालामा बज्रपातपश्चात् ४ तल्लामा झारिएको यस मन्दिरको शिलापत्रबाट प्राप्त मिति र घट्नाहरु,

प्र१६ : यो लोककथा मंगलबजारमा बस्ने बूढापाकाहरुले भन्दै आएको र पुस्तौ-पुस्तादेखि चल्दै आएको दन्त्य कथा,

प्र१७ : शुद्ध पानीको रुपमा लिइने भनेर तलेजु पुजारीहरुले बताउँदै आएको,

प्र१८ : हेर्दा भैरवजस्तो नदेख्दा पनि आयुघहरु हेर्दा भैरवको आयुघहरुजस्तो देखिएको र भैरवको स्वइच्छाले सामान्य रुप धारण गरेकाले स्वच्छन्द भैरव भनिएको, शुक्रसागर श्रेष्ठको लेखमा यसलाई अपरिचित भनिएको,

प्र१९ : शुक्रसागरको लेखमा कृष्ण-हरि भनिएको तर ध्यान हेर्दा कृष्ण मन्दिरको रुक्मिनी-कृष्ण-सत्यभामा जस्तै भएको,

प्र२० : एउटा प्रतिमाको सट्टा क्षेपुले नागहरु टोकिरहेको तोरणसहित, हेर्दा मूर्ति चोरी भइसकेको जस्तो देखिने तान्त्रिक खाली ठाउँ छ। यस स्थानमा पहिला मूर्ति थियो वा थिएन भन्ने गहिरो खोजको विषय हो तर यस लेख लेख्न सहयोग पुऱ्याउनुहुने अधिकांश व्यक्तिहरु, तलेजु पुजारी निरण राजोपाध्याय र रक्षण राजोपाध्याय साथै पाटन संग्रहालयका संग्रहालय अधिकृत सुरेश लाखेको पनि यही तर्कमा जोड रहेको छ। यस परिसरलाई राम्ररी बुझिहेर्दा पनि यही निस्कर्षमा पुगिन्छ। यस परिसरमा यस्तो खाली तन्त्रसंग सम्बन्धित ठाउँमा मात्र छ।

प्र२१: शुक्रसागर श्रेष्ठको टुसाहिटि नामक लेखमा वीरभद्र भनी लेखिएको छ तर बोका अर्थात् अजैकमा पाद राखेको अजैक पद रुद्र छन् भने एउटा मात्र पाद भएको र शक्ति पसेको रुप भएकोले एक पद अर्धनारेश्वर पनि भनिएको,

प्र२२ : शुक्रसागर श्रेष्ठको लेखमा नृत्येश्वर-संगीतेश्वर मात्र भनी लेखिएको छ तर यहाँ नृत्य, बाजा आदिका देवता श्री नाट्येश्वर, देब्रे भागमाः स्त्रीझैं स्तन, खप्पडको मुण्डमाला, अलङ्कार पहिरेको, सिंहासन छ भने दायाँ भागमा पुरुषको झैं जुङ्गा, नरमुण्डमाला, बाघको छाला ओढे

को, वृषभासन, आदि छ। यस रुपबाट अर्धनारेश्वरको रुप स्पष्ट हुन्छ। त्यस्तै गरी यस कोणमा यही प्रतिमाबाहेक अरु प्रतिमा छैनन्। दायाँ-बायाँ ६-६ गरी १२ वटा प्वालहरु छन्। यहाका देवताहरु पनि चोरी भएका हो इनन्। यो भाग पनि माथिको भैं अमूर्त भाग हो। यहाँ माथि भैं तोरण छैनन्, खाली ठाउँ मात्र छन्। नात्येश्वरसँगै यस्तो खाली ठाउँको अर्थ संगीतको प्रतिक हो। संगीतलाई तन्त्रमा खाली ठाउँले संकेत गरिन्छ। यसमा स्वर, तालअनुसार कोमल, अचल र शुद्धी मिलाई सा रेरे गग म प धध निनि सा लाई संकेत गरिएको हो। यी सबै कुराहरुको मध्यनजर गर्दै यस देवताको नाम संयुक्तरुपमा अर्धनारनाट्यसंगीतेश्वर भनिएको हो।

प्र२३ : शुक्रसागर श्रेष्ठको टुसाहिटि नामक लेखमा यसलाई महाकाली भनिएको छ तर यस मूर्ति स्त्रीको नभई पुरुषको हो भनी प्रष्टसंग बुझिने, शवासन भएको अष्टभुजा काल भैरव हुन्। यो मूर्ति वि.स.२०१७ सालतिर नयाँ फेरिएको, सायद २०१७ साल भन्दा अगाडि बरु महाकालीको प्रतिमा भएको हुनसक्ने,

प्र२४ : शुम्भ-निशुम्भ सहित महिषासूरामर्दिनी भवानीको मूर्तिको माथिल्लो तीनतिर नवदुर्गागणले सोभायमान भएकाले यस पूर्णरुपलाई नवदुर्गागण परिभेषिता महिषासूर मर्दिनी भनिएको,

प्र२५ : मयूरासनमा सवार कुमारलाई शुक्रसागर श्रेष्ठको टुसाहिटि नामक लेखमा वटुक भैरव भनिएको छ। कुमारलाई पनि भैरव वा क्षेत्रपालका रुपमा मान्न सकिन्छ तर यो देवता पहिचानको सन्दर्भमा कुमार नै रहेको कुरा ध्यानबाटै भन्न सकिन्छ।

प्र२६ : शुक्रसागर श्रेष्ठको टुसाहिटि नामक लेखमा यसलाई क्षेत्रपाल भनिएको छ। तल्लो तह तन्त्रसंग सम्बन्धित स्थान भएकोले तन्त्रमा क्षेत्रपालको अमूर्त रुप हुन्छ भनेर जान्नुपर्दछ जसमा सामान्यतय पद्मासन हुन्छ। यो मूर्तिमा र भासन(कुकुर) र पद्मासन भएकोले बटुक भैरव नै भएको कुरा प्रष्ट हुने,

यस लेख पढ्दा जान्नुपर्ने केही कुराहरु :

१. मितिको सन्दर्भमा नेपाल सम्बत्(ने.सं.) र बिक्रम सम्बत् (वि.सं.)को सम्बन्ध : वि.सं.. ने.सं.̇ ९३६(९३७)

यदि कार्त्तिक महिनाअघि भएका ९३७ जोड्ने तर कार्त्तिक महिनापछिको मिति छ भने ९३६ जोड्ने

२. सामान्यतया नारायणको बाहनमा गरुड हुन्छ तर यता वैदन्त्य(गरुडको ९ दाजुभाइ मध्ये एक) लिइन्छ। वैष्णवीलाई गरुड बाहन राखिएको भेत्तिन्छ।

३. ख्वपा भन्नाले घरको भित्तामा सामान सजाउन वा केही चीज राख्न बनाइएको बन्द प्वाल।

सन्दर्भग्रन्थसूची :

१. शुक्रसागर श्रेष्ठ टुसाहिटि

२. धनशमशेर ज. ब. रा. मातृकाक्षर रहस्यम् २०३० नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान

३. धनशमशेर ज. ब. रा. काम कला रहस्य २०३६ नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र

४. धनशमशेर ज. ब. रा. पुरश्चर्यार्णव : २०१४

५. कुलचन्द्र कोइराला तलेजु र देगु तलेजु २०१७

६. लम्साल देवी प्रसाद भाषा वंशावली-२ २०२३ नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालय

७. कोर्ण उल्फग्याङ्ग त्रेडिस्नल आर्किटेक्चर्स् अफ काठमाण्डु भ्याली ई.१९७६ रत्न पुस्तक भण्डार

८. धनवज्र वज्राचार्य मध्यकालका अभिलेख नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र

विशेष टिप्पणीः

३७३ वर्ष पुरानो, वास्तुकला, शिल्पकला र धातुकलामा निकै धनी र अहिलेसम्म पुरानै रुपमा सुरक्षित सुन्दरी चोकको बारेमा जिज्ञासा बढाउने र यसबारे अनुसन्धान गर्न अभिप्रेरित गर्नुहुने सम्पूर्ण महानुभावहरु, घर परिवार, नाताकुटुम्ब, पाटन संग्रहालयका स्टाफ तथा मंगलबजारका अग्रजहरुमा कृतज्ञता अर्पण गर्दै यस लेख पूर्ण गर्न उहाँहरुको प्रतिकदमको सहयोगलाई कदर गर्दै यी घट्नाहरुलाई सम्झना स्वरुप इतिहासको पन्नामा समेट्दै अविस्मरणीय बनाउँदछु। यस लेखमा धारा परिसरको बारेमा शुक्रसागर श्रेष्ठद्वारा लिखित टुसाहिटि नामक लेखबाट अभिप्रेरित भई त्यसैका अधिकांश विषयवस्तुहरु समेटिएका छन्। धारा परिसरका देवी-देवताहरुको पहिचान गर्न तत्कालिन तलेजु मूलपूजारी पं. श्री मंगलानन्द राजोपाध्यायको अविस्मरणीय सहयोगलाई मध्यनजर गर्दै यो लेख उहाँप्रति समर्पित रहेको छ। धारापरिसरबाहेक अरु ठाउँहरुमा राखिएका देवी-देवताहरु चिन्न र विश्लेषण गर्न महारथी श्री धनशमशेर ज.ब.रा.द्वारा लिखित

कामकलारहस्य, मातृकाक्षर रहस्यम्, पुरश्चर्यार्णव : जस्ता किताबहरुबाट धरै नै मद्दत पुगेको छ । साथै आयुध आदिको बारे स्पष्ट विचार दिनुभई यस लेखमा थप रसयुक्त बनाउँनुहुन मद्दत गनुभएका तलेजु सहायक पूजारी श्री निरणज्वालानन्द राजोपाध्याय तथा श्री रक्षण राजोपाध्याय साथै अनुसन्धानकर्ता श्री सरोज श्रेष्ठप्रति हृदयदेखि धन्यवाद तथा आभार प्रकट गर्दछु । पाटन दरवारक्षेत्रका अन्वेषक तथा अनुसन्धानकर्ता श्री रामप्रसाद अमात्यद्वारा जागरण गराउनुभएको मूर्तिकला सम्बन्धित ज्ञान तथा अनुसन्धान गर्न उत्सुकता जगाई केही तथ्यहरु उपलब्ध गराइदिनुभएकोमा धन्यवाद ज्ञापन गर्न चहान्छु । अन्नतोगत्वा, पाटन संग्रहालय र संग्रहालयका स्टाफको सहयोगविना यो लेख अपूर्ण हुन्थ्यो विशेषतः पाटन संग्रहालयका संयोजक श्री सुनिल पाण्डेद्वारा दिनुभएको दरवारभित्रका याद नगरेका ठाउँहरुबारे ज्ञात गराउँनुहुदाँ र पाटन संग्रहालय कै संग्रहालय अधिकृत श्री सुरेश लाखेबाट प्राप्त कलासम्बन्धी, शिलापत्र, पौराणिक चलन, इतिहास आदिको बारेमा ज्ञान छर्नु भई, पुस्तक आदि उपलब्ध गराउँनुभई संग्रहालयको तर्फबाट हुनसक्ने सम्पूर्ण सहयोग प्राप्त गराइदिनुभएकोमा हार्दिक आभार तथा कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

इति विक्रम सम्बत् २०७६, नेपाल सम्बत् ११४०, इश्वी सम्बत् २०१९, शक सम्बत् १९४०, कलि सम्बत् ५१२०, हेमन्त ऋतौ, पुस शु. दिन ४, पौषमासे कृष्णपक्षे नवम्या तिथ्यौ, हस्ता नक्षत्रे, सौभाग्य योगे, तैतिल करणे, धनु राशिगते श्रीसूर्य, कन्या राखिगते श्रीचन्द्रमसि, नेपालदेशान्तर्गत, बागमती-प्रभावती मध्ये ललितपुर नामक पवित्र महानगरे, पाटन दरवारक्षेत्र निवासना, शिवश्यामसूनुना शिवेश शर्माएन पाटन सुन्दरी चोकको कलापक्ष नामक लेख लिखितम् ॥ शुभमस्तु ॥ सर्वदा ॥

नेपालका मुख्य सङ्ग्रहालयहरुमा प्रदर्शित हातहतियार: एक अध्ययन

भीष्म बाँस्कोटा

पृष्ठभूमि

सामान्यतयाः हातैमा लिएर हिर्काउने खुकुरी, तरवार आदिलाई शस्त्र र फ्याकेर प्रहार गरिने वाण, भाला, बन्दुक लगायतका हतियारहरुलाई 'अस्त्र' भन्ने चलन छ । नेपाली बृहत् शब्दकोशकाअनुसार हातहतियार भन्नाले 'खुँडा, भाला, बन्दुक आदि हतियारको समूह, शस्त्रास्त्र' लाई जनाउँछ (नेपाली बृहत् शब्दकोश, २०६९ :१३३९) भने शस्त्रगृह वा शस्त्रागार भन्नाले 'शस्त्रागार वा सिलखाना, हातहतियार राख्ने ठाउँ वा घर' (उही, पृ. ११८५) को बोध हुन्छ। मानव विकासको इतिहासलाई केलाएर हेर्दा सबैभन्दा पहिले प्रस्तर हतियार निर्माण गर्ने प्राग्मानव मान्छेको स्वरुप ग्रहण गर्न उद्यत सर्वप्राचीन प्राणीचाँहि अष्ट्रेलोपिथेकस थियो। नवपाषाणकालमा आएरै मानवले पहिलो पटक विभिन्न हातहतियारहरुको विकास गर्न सकेको हो। यस कालमा कृषिको आविस्कार, स्थायी बसोबासको थालनीसँगै नवीन हातहतियारहरुको निर्माण गर्ने कार्यको समेत श्रीगणेश भयो । उपनिषद्युगपछि महाभारतकालमा पनि अस्त्रको उल्लेख पाइन्छ। महाभारत (क्षेत्री र खतिवडा, २०५४:६३) मा महाकाब्यमा पाशुपतअस्त्रको खोजीका लागि अर्जुन हिमालय गएको प्रसंग परेको छ।

हातहतियारको प्राचीनता:

नेपालमा प्राग्ऐतिहासिक मानवले पहिलोपटक प्रस्तरका हातहतियार निर्माण गरेका थिए । पछाडि नेपालीहरुले क्रमशः तामा, धातु, फलाम र स्टीलका हातहतियारहरु बनाउन सिकेका हुन् (श्रेष्ठ, २०१३ :१) । आजभन्दा दुई अढाईलाख वर्ष अगाडिको आरम्भिक मानव समुदायले नै नेपालमा सबैभन्दा पहिले बसोबासको थालनी गरेको थियो भन्ने कुरा पश्चिम नेपालको दाङ उपत्यकामा प्राप्त पूर्वपाषाणकालीन उपकरणहरुले प्रमाणित गरेका छन् (राष्ट्रिय संस्कृति नीति, २०६७:२) । ज

नेपालको उत्तरी हिमाली क्षेत्रमा पर्ने मुस्ताङ जिल्लास्थित चोखोपानी भन्ने स्थानमा एउटा सानो जलविद्युतगृहका लागि पाइप ओछ्याउने क्रममा मुस्ताङको तल्लो भागमा इतिहास पूर्वकालीन गुफाहरु फेला परेको सूचना प्राप्त भएपछि त्यस क्षेत्रको अध्ययन गर्न पुरातत्व विभागका तत्कालीन पुरातत्वविद् देवेन्द्रनाथ तिवारीलाई खटाइएको र त्यहाँबाट आएको प्रारम्भिक प्रतिवेदनबाट त्यहाँका पहाडी गुफाहरु ऐतिहासिक कालभन्दा पहिले निर्मित भई उक्त स्थल पुरातात्विक भएको निश्चित भयो । त्यहाँको पुरातात्विक उत्खननबाट माटाका भाँडाहरु, किमती मालाका दानाहरुकासाथै तामा र अन्य धातुमिश्रित मानव आकारयुक्त हतियार, ताम्रवेल्ट, एन्टेनिक स्वर्डलगायतका विभिन्न तामाका सामग्रीहरु फेला पारिएको थियो (तिवारी, १९८४-८५:७)।

१(लेखक पुरातत्व विभागका पुरातत्व अधिकृत हुन् ।)

नेपालका प्रसिद्ध पुरातत्वविद् तारानन्द मिश्र (हालै स्वर्गीय) ले पनि मुस्ताङबाट प्राप्त ती विभिन्न किसिमका तामाका मानवआकृतिलाई कुनै संस्कार विशेष वा हातहतियारका रुपमा प्रयोग गर्न बनाएको सङ्केत गर्दै यसबारे थप पुष्टि गरेका छन् (मिश्र, १९९४:१५५) । मिश्रले सुदूरपश्चिम तराईको कैलाली जिल्लाको धनगढीस्थित जगतपुर गाउँबाट पनि इँटा भट्टा छेउमा माटो खन्ने क्रममा अर्को तामाको मानवाकृति वस्तु फेला परेको उल्लेख गरेका छन् (उही, पृ. १५६) ।

कपिलवस्तु क्षेत्रमा भएका उत्खननूबाट प्राप्त विभिन्न सामाग्रीहरु र कैलालीबाट प्राप्त तामाको मानवाकृतिबाट यस क्षेत्रमा इसापूर्व प्रथमसहस्राब्दीको प्रारम्भिक चरणतिरै मानवको बसोबास रहेको थियो भन्ने पुष्टि हुन्छ। पश्चिम नेपालको प्राचीन कपिलवस्तु तिलौराकोटको पुरातात्विक उत्खननूबाट समेत तामानिर्मित विभिन्न वस्तुहरु प्राप्त भएका छन् । लिच्छवि राजा नरेन्द्रदेवको सम्वत् ६७ को भन्सार चोकको अभिलेखमा त्यसताका धनुर्वाण, भाला आदि हतियारहरु चलेको उल्लेख पाइन्छ (बज्राचार्य, २०३० :४६२) । नक्साल नारायणचौरको अभिलेखमा ‘ ताम्रकूटशाला’ शब्दको उल्लेख नै पाइन्छ । यो तामाका भाँडा वा अन्य सामाग्री बनाउने स्थान थियो भन्ने बुझिन्छ ।

मल्लकालमा आएर काठमाडौँ उपत्यकामा धेरैजसो युद्धप्रयोजनका लागि हातहतियारहरु निर्माण गर्ने प्रमुख स्थलहरुका रुपमा साँखु, सुन्दरीजल, नख्खु र थिमि देखा परे (श्रेष्ठ, २०१३ :३) । पाल्पामा सेनहरुले प्रवेश गर्नुअगाडि स्थानीय मगरहरुले लाठी, ढुंगो, वाण, घुयेँत्रो, खुर्पालगायतका हतियारहरु युद्धकालमा प्रयोग गर्दथे । पछि सेनहरुले तरवार, भाला, खुकुरी आदि हतियारको सहायताद्वारा मगर लडाकुहरुमाथि विजय हासिल गरेका थिए (घिमिरे, २०४५:८५) । गण्डकी माहात्म्य ग्रन्थमा मुकुन्द सेन प्रथमलाई शिवबाट तरवार प्राप्त भएको उल्लेख छ (लम्साल, २०२३:५२) ।

नेपालको इतिहासमा अठारौँ शताब्दीदेखि मात्र हातहतियारको क्षेत्रमा उन्नति हुन पुगेको पाइन्छ । पृथ्वीनारायण शाहले नेपाल एकीकरण अभियानका क्रममा पाण्डेलाई ढाल र बस्नेतलाई तरवारको संज्ञा दिएका छन् (गुरुङ, २०७२:१) । अठारौँ शताब्दीमा आएर नेपालको एकीकरणक्रममा विविध किसिमका धनुवाण, खुँडा, ढाल, तरवार, कवच, खड्गलगायतका हातहतियारहरु प्रयोग गरिएको थियो । सुन्दरानन्द बाँडाविरचित त्रिरत्नसौन्दर्यगाथा (वज्राचार्य, २०१४:५५) मा पनि धनुर्वाण, ढाल, तरवार, ठोक्रो, छुरी, खुँडा, खुकुरी, फर्सा, कटारो, भाला, बर्छा, गोला, त्रिशूल, तोप, बन्दुक आदि अस्त्रको उल्लेख परेको छ ।

यस लेखमा मूलतः विगत मानवको सभ्यता तथा संस्कृतिको अध्ययनका लागि उल्लेख्य स्रोत मानिने हातहतियारको ऐतिहासिक विकासक्रमको पृष्ठभूमिमा काठमाडौँ उपत्यकाभित्र र बाहिरका मुख्यमुख्य सङ्ग्रहालयहरुमा संग्रहित एवम् प्रदर्शित हातहतियार हरुको बारेमा संक्षिप्त प्रकाश पार्ने प्रयास गरिएको छ ।

क) राष्ट्रिय सङ्ग्रहालय, छाउनी :

नेपालका प्रथम प्रधानमन्त्री भीमसेन थापाको पालामा स्थापित छाउनीस्थित जंगीअड्डानिकट अन्य व्यारेकलाइनहरु रहेका थिए र त्यसवेला व्यारेकहरुलाई ‘छावनी’ भन्ने प्रचलन रहेकोले सोही कारणले गर्दा नै यस क्षेत्रलाई छाउनी भन्ने गरिएको हो ।

नेपालको राष्ट्रिय सङ्ग्रहालयको इतिहासलाई केलाएर हेर्दा यसको आरम्भिक स्वरुप शिलखाना रहेको

थियो । नेपालको प्रथम प्रधानमन्त्री भीमसेन थापाले छाउनी व्यारेकको निरीक्षण गर्न एवम् स्वदेशी विदेशी हातहतियार संग्रह गराई शस्त्रागारको रुपमा वि. स. १८८१ मा निर्माण गराएका थिए (द्विवेदी, २०३७ :१) । इतिहासकार पर्सिभल ल्याण्डनको नेपाल नामक पुस्तकको खण्ड १ मा यस सङ्ग्रहालयलाई ‘दि आर्सनल म्यूजियम’ भनी उल्लेख गरिएको छ, जसको शाब्दिक अर्थ हतियारहरु राख्ने घर वा शस्त्रगृह हो (द्विवेदी, २०३२ :५३) । अर्को शब्दमा भन्ने हो भने प्रारम्भमा यो सङ्ग्रहालय गारदघरका रुपमा स्थापित भएको थियो ।

आरम्भमा यो सङ्ग्रहालय केवल विशिष्ट पाहुना र राणा परिवारको लागि मात्र खुला गरिएकोले वि. सं. १९९५ साल फागुन १ गते अघिसम्म सर्वसाधारणका लागि प्रवेश गरी अवलोकन गर्न निषेधित थियो (श्रेष्ठ, २०७० :४०) । ऐतिहासिक यस सङ्ग्रहालय भवनमा हातहतियारहरु संकलन गरी राखिने भएकोले यस भवनलाई आरम्भमा ‘छाउनी शिलखाना’ भन्ने गरिन्थ्यो भने पछि २०२४ सालमा मात्र राष्ट्रिय सङ्ग्रहालय भनी नामाकरण गरियो ।

छाउनीस्थित यस राष्ट्रिय सङ्ग्रहालयको ऐतिहासिक भवनको पहिलो तलामा प्रागऐतिहासिककालीन हातेबञ्चरोदेखि ऐतिहासिक राजकीय व्यक्तित्व र अन्य व्यक्तिहरुका हातहतियारहरु प्रदर्शित छन् । शाहराजाहरु, प्रधानमन्त्रीहरु कमाण्डर-इन-चिफ र कमाण्डरहरुका हतियारहरु श्रृङ्खलाबद्धतवरले प्रदर्शनीमा राखिएको देख्न सकिन्छ । पृथ्वीनारायण शाहले प्रयोगमा ल्याएका हातहतियारहरुसमेत यहाँको महत्वपूर्ण संग्रह हो । नेपालमै बनेका यस्ता हातहतियारहरुमा सुन्दरी राइफल, दुईनाले तोप, ३ सय ४२ धार्नीको भैरव तोप, लस्करी बन्दुक लगायतका हातहतियारहरु उल्लेख्य र दर्शनीय रहेका छन् ।

यहाँ विगत लामो कालखण्डको नेपाली विज्ञान तथा प्रविधिकोविकासकोझलकपनिदेख्नसकिन्छ।प्रधानमन्त्री दामोदर पाण्डेका भयंकर हातहतियारहरु, छालाको तोप तथा लुइ नेपोलियन बोनापार्टको हतियार पनि सुरक्षित राखिएको छ, जुन विशेष किसिमको तरवार

नेपालका प्रथम राणा प्रधानमन्त्री जंगबहादुर राणालाई युरोपयात्राको अवसरमा उपहारस्वरुप प्रदान गरिएको थियो (द्विवेदी, १९७६ : ११२-११३) । यहाँ अमरसिंह थापाले पाल्पा राज्य कब्जा गर्दा फेला पारेका ढाल, खुकुरी, छुरी, खुँडा लगायतका हतियारहरु पनि सुरक्षित छन् (घिमिरे, २०४५:८६)।

यस सङ्ग्रहालयमा केही मुद्राहरु, माटाका भाँडावर्तनका टुक्राटाक्री, विभिन्न सामग्रीमा निर्मित मूर्तिहरु, थाङकाचित्रहरु, पुराना हातहतियारहरुका अतिरिक्त प्रस्तर युगका प्रस्तर उपकरणहरुसमेत संग्रहित एवम् प्रदर्शित छन् । तिब्बत, ब्रिटिश इण्डिया र बंगालसँगको सङ्ग्राममा र मुसलमानसँगको युद्धमा नेपाली सेनाले उनीहरुबाट धुतेका हातहतियार पनि यस सङ्ग्रहालयमा संग्रह गरिएका छन् (दाहाल र खतिवडा, २०५८ः ३३७) । मिरकासिमबाट जफत गरिएका हातहतियारहरुका साथै पञ्जाब युद्धबाट फेला पारिएका हातहतियारहरु पनि यहाँका महत्वपूर्ण आकर्षण हुन् ।

यस सङ्ग्रहालयले पुरातात्विक एवं ऐतिहासिक वस्तुहरुको सङ्ग्रह एवम् प्रदर्शनी गर्ने काम ज्यादै आकर्षकतवरले गरेको छ । इतिहासको दौरानमा नेपालीहरुले सामना गरेका नेपाल-अंग्रेज युद्ध, नेपाल-तिव्वतलगायतका विभिन्न युद्धहरुमा प्रयोग गरिएका र ती युद्धहरुबाट जफत गरिएका वैरीहरुका हातहतियारसमेत यस सङ्ग्रहालयमा प्रदर्शित छन् (अमात्य, २०७०ः ३६) । राणा प्रधानमन्त्रीहरुले प्रयोग गरेका विभिन्न आधुनिक हातहतियार - जस्तै पेस्तोल, तोप र बन्दुकहरु पनि यही प्रदर्शित छन् । राणा प्रधानमन्त्री वीरशम्शेरको समयमा जनरल गहेन्द्रशम्शेर राणाले वि. स. १९५३ मा निर्माण गरेको वीरगन् (घिमिरे, २०४५:८६) द्विवेदी, २०३२ :५५) भनी नामाकरण गरिएको मशिनगन पनि यसै सङ्ग्रहालयमा सुरक्षित राखिएको छ, जुन उनले बनाएको पाँचौ वीरगन थियो ।

यस सङ्ग्रहालयमा रहेका खुकुरीहरुमध्ये तत्कालीन गोरखाका राजा द्रव्य शाहले सन् १५५९ मा निजी प्रयोगमा ल्याएको खुकुरी नै सबैभन्दा पुरानो नमूना हो । यी हातहतियारहरुले एकातिर इतिहासको विविध कालखण्डमा प्रयोग भएका अस्त्रशस्त्रहरुको झझल्को प्रस्तुत गर्दछन् भने अर्कोतिर हातहतियार निर्माण प्रविधिको विकासक्रमका बारेमा पनि जानकारी दिन्छन् । तेस्रो, यस्ता हातहतियारबारे समाज, खासगरी नयाँपुस्तालाई ज्ञान दिन र सुरक्षित राख्न सङ्ग्रहालय नै उपुक्त स्थान हो भन्ने पनि यसबाट थाहा पाइन्छ ।

ख) तिलौराकोटको पुरातात्विक स्थलगतसङ्ग्रहालयः

कपिलवस्तुमा प्राप्त पुरातात्विक अवशेषहरूको संकलन तथा प्रदर्शन गर्ने उद्देश्यले २०१९ सालमा तौलिहवामा यस संग्रहलयको स्थापना भएको थियो । यस सङ्ग्रहालयमा विशेषतः तिलौराकोट र यस आसपासका क्षेत्रहरूको उत्खननबाट प्राप्त महत्वपूर्ण पुरातात्विक सामाग्रीहरूको संरक्षण तथा प्रदर्शन गरिएको छ । नेपालमण्डलबाहिर मुख्य चर्चामा रहेको कपिलस्तुस्थित तिलौराकोटको सङ्ग्रहालयमा तिलौराकोटको पुरातात्विक उत्खनन्बाट प्राप्त सामग्रीहरुका अतिरिक्त मुस्ताङको एक गुफाको उत्खनन् (दाहाल र खतिवडा, २०५८ः ३३९) बाट प्राप्त तामानिर्मित उपकरणलगायत अन्य सामग्रीहरु पनि सङ्ग्रहित एवम् प्रदर्शित छन् । शंख र शंखबाट बनाइएका मालाहरू, प्राचीन कौडा, माटाका भाडाहरू, मानव शरीरका विभिन्न हाडहरू, तामाको पाता आदि मुस्ताङका विशेष आकर्षणहरु यहाँ हेर्न पाइन्छ ।

ग) गोरखा सङ्ग्रहालयः

नेपालमा २ सय ४० वर्ष भन्दा बढी शासनसत्तामा आसिन रहेका शाहराजाहरुको पुर्ख्यौली थलो गोरखामा स्थापित गोरखा सङ्ग्रहालय ऐतिहासिक थलो मात्र नभएर एउटा शैक्षिक एवम् सांस्कृतिक अध्ययनको केन्द्र पनि हो । वि. स. २०६५ सालमा स्थापना गरिएको यो सङ्ग्रहालयले करिव ६४ रोपनी क्षेत्रफल ओगटेको छ । यस सङ्ग्रहालयमा शाहराजाहरुको परिचयात्मक कक्ष, तैलचित्र कक्ष, हस्तलिखित कक्ष, सांगीतिक बाजागाजाकक्ष, धार्मिक तथा आर्थिककक्ष, हातहतियारलगायतका विभिन्न कक्षहरु रहेका छन् । यहाँ विशेषगरी गोरखाली सिपाही र राष्ट्रनिर्माता पृथ्वीनारायण शाहले प्रयोग गरेका पेस्तोल, ढाल, कटुवा, बन्दुक, खुँडा, खुकुरी, तरवारलगायतका हातहतियारहरु संग्रह गरी प्रदर्शनको व्यवस्था मिलाइएको छ । साथै यस सङ्ग्रहालय भवनको बाहिर मुख्य प्रवेशद्धारमा सन् १७९२ तिथियुक्त दुईवटा तोपहरु समेत संग्रहित छन् । माथिल्लो ऐतिहासिक गोरखादरवारमा पनि केही तोपहरु राखिएका छन् ।

घ) त्रिभुवनस्मृति सङ्ग्रहालयः

हनुमानढोका राजदरवारस्थित नासलचोकको पश्चिमतर्फ एउटा युरोपियन शैलीमा निर्मित तीनतले भव छ जसमा त्रिभुवनस्मृति सङ्ग्रहालय रहेको छ । उक्त भवनमा राजा त्रिभुवनको जन्मदेखि मृत्यूसम्मका अनेकन् घटनाहरु समेट्ने सामग्रीहरु प्रदर्शनीमा राखिएका छन् । तीमध्ये सोही भवनको एउटा कक्षमा राजा पृथ्वीनारायण शाह (सिंह, २०६९ः २७-२८) ले बाइसी-चौबिसी राज्य विजय गर्ने अभियानका क्रममा प्रयोग गरेका निजी हातहतियार, नेपालतिब्बत युद्धताका जफत गरेको तोप, नेपालका प्रथम वैज्ञानिक गेहेन्द्रशम्शेरद्वारा निर्माण गरिएको गेहेन्द्र राइफल, नेपालमा बनेको सुन्दरी राइफललगायत विभिन्न सैनिक जनरलहरुले प्रयोगमा ल्याएका हातहतियारहरु सङ्ग्रहित एवं प्रदर्शित छन् ।

ङ) क्षेत्रीय सङ्ग्रहालय धनकुटाः

त्यसैगरी पूर्वाञ्चल विकासक्षेत्रअन्तर्गत धनकुटा जिल्लास्थित क्षेत्रीय सङ्ग्रहालय धनकुटा र पूर्वी नेपालका विभिन्न जातजातिहरुको सामाजिक एवम् सांस्कृतिक केन्द्रका रुपमा रहेको छ । वि. स. २०४० को दशकदेखि सर्वसाधारण जनताका लागि प्रदर्शनी खुला गरिएको यस सङ्ग्रहालयले पूर्वको सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक जीवनको झझल्को प्रस्तुत गरेको छ । यस क्षेत्रीय सङ्ग्रहालयमा विभिन्न जातजातिहरुले परापूर्वकालदेखि प्रयोग गर्दैआएका र आफ्नो व्यक्तिगत सुरक्षाका लागि बचाई राखेका पुराना धनुकाँड, भाला, खुडा, फर्सा, तरवार, खुर्पीलगायतका विभिन्न हातहतियारहरु संग्रहित एवम् प्रदर्शित छन् । विशेषतः यस सङ्ग्रहालयमा संकलित तथा प्रदर्शित मौलिक हातहतियारहरु आठपहरिया राई, शेर्पा, मुसहर, सतार, मेचे, राजवंशी, लिम्बू, थारु, लेप्चा, मोरङगिया, धिमाल आदि जातिहरुसँग सम्बन्धित छन् ।

च) क्षेत्रीय सङ्ग्रहालय पोखराः

कास्की जिल्लाको पोखरा ९ स्थित नयाँबजार महेन्द्रपुलनिकट अवस्थित क्षेत्रीय सङ्ग्रहालय पोखरा थकाली, गुरुङ, मगर, दुरा, बोटे, दराई, थारुलगायतका विभिन्न जातजातिहरुको संस्कृति र परम्पराको झल्को प्रस्तुत गर्ने एउटा महत्वपूर्ण शैक्षिक केन्द्र हो । यहाँ पनि विविध जातजातिहरुले प्रयोग गर्ने गरहना, दैनिक उपभोग्य सामग्रीहरु, परम्परागत बाजागाजहरु, पुरातात्विक महत्वका वस्तुहरुलगायत माछा मार्ने विभिन्न किसिमका धातुका उपकरणहरु प्रदर्शनमा राखेको देख्न सकिन्छ ।

छ) क्षेत्रीय सङ्ग्रहालय सुर्खेतः

पश्चिम नेपालको सुर्खेत जिल्ला वीरेन्द्रनगर नगरपालिकामा अवस्थित क्षेत्रीय सङ्ग्रहालय सुर्खेत पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको प्रतिनिधित्व गर्ने एउटा महत्वपूर्ण सांस्कृतिक केन्द्र हो । वि स. २०५० को दशकदेखि विधिवतरुपमा उद्घाटन गरी सर्वसाधारणका लागि खुला गरिएको यस सङ्ग्रहालयमा थारु, मगर, राउटे आदि जातजातिहरुको संस्कृति झल्काउने पोशाकहरुकासाथै ऐतिहासिक हातहतियारहरु पनि सङ्ग्रहित एवम् प्रदर्शित छन् ।

ज) सैनिक सङ्ग्रहालय, छाउनीः

नेपाली सेनाको इतिहासलाई मनन गरी सोसँग सम्बधित एतिहासिक सामग्रीहरु सङ्कलन गरी प्रदर्शनी गर्ने एवम् पुराना कागजातहरु संकलन गरी अनुसन्धान केन्द्रका रुपमा स्थापना गर्ने उद्देश्यले वि. स. २०६२ देखि सर्वसाधारणका लागि खुला गरिएको छाउनीस्थित सैनिक सङ्ग्रहालय नेपाली वीर गोरखालीहरुको गौरव र प्रतिष्ठाको केन्द्र हो । यहाँ रहेका विविध १२ कक्षहरुमध्ये

हातहतियारकक्ष पनि एक हो। उक्त कक्षमा नेपाली सेनामा भएका हातहतियारको विकासक्रम र आन्तरिक सुरक्षाको सैनिक कारवाहीमा नेपाली वीर सेनाहरुले संकलन गरेका हातहतियारहरु संग्रह र प्रदर्शनीमा राखिएका छन् । यस सङ्ग्रहालयमा विशेष गरी नेपालमा बनेका ऐतिहासिक मेशिनगन, पुराना तोप र सङ्ग्रहालयबाहिर प्राङ्गणमा जनरल गेहेन्द्रशम्शेर राणाले हतियार बनाउन प्रयोग गरेका मेसिनहरु प्रदर्शनीमा राखिएको छ । यस सङ्ग्रहालयको प्रवेशद्वारमा दायाँवायाँ एक-एकवटा तोपहरु राखिएको देख्न सकिन्छ । स्मरण रहोस्, यस सङ्ग्रहालयमा पनि जनरल गेहेन्द्रशम्शेर राणाले नेपालमा पहिलो पटक बनाएको स्वःचालित वीरगन संग्रह गरी प्रदर्शनीमा राखेको देख्न सकिन्छ।

झ) अन्तर्राष्ट्रिय पर्वतारोहण सङ्ग्रहालयः

नेपालको कास्की जिल्लास्थित पर्यटकीय सहर पोखरा-१७ घारीपाटनमा अवस्थित अन्तर्राष्ट्रिय पर्वतारोहण सङ्ग्रहालय पर्वतीय सेरोफेरोमा बसोबास गर्ने सबै तहतप्काका मानिसहरुको चिनारी दिने उद्देश्यले स्थापित सङ्ग्रहालय दर्पण हो । यहाँ रहेका अनेक कक्षहरुमध्ये विश्वकै पर्वतीय जनजीवन झल्काउने पर्वतीय मानवकक्षमा नेपालका तामाङ, थकाली, छन्त्याल, गुरुङ, मगर, शेर्पा, किरात लगायतका विभिन्न जातजातिहरुको संस्कार एवम् संस्कृति झल्काउने भेषभूषा, गरगहना, बाजागाजा, भाँडाकुँडा र हातहतियार लगायतका सामग्रीहरु सङ्ग्रहित एवम् प्रदर्शित छन् ।

ञ) अछामस्थित वैद्यनाथ सङ्ग्रहालयः

नेपालको सुदूरपश्चिमाञ्चल विकासक्षेत्रअन्तर्गत अछाम जिल्लाको साँफे नगरपालिकाअन्तर्गत वैद्यनाथक्षेत्र विकाससंस्था अछामको सक्रियतामा वि. स. २०७२ तिर दुईतले वैद्यनाथ सङ्ग्रहालयको स्थापना गरिएको छ । वि. स. २०६४ सालतिर स्तम्भकार स्वयं वैद्यनाथधाममा निश्चित उद्देश्यका लागि पुगेको र त्यहाँबाट फर्किएपछि २०६७ सालमा काठमाडौँको एक कलेजबाट प्रकाशित हुने 'अनामिका' नामक स्मारिका (बाँस्काटा, २०६७ :३४) मा 'सुदूरमा बचेका केही शस्त्रास्त्र' शीर्षकको एक लेख प्रकाशित गरिएको थियो । जुन लेखको एक अंश यहाँ उल्लेख गर्नु सान्दर्भिक ठान्छु -'त्यहाँका ती हतियारहरु पृथ्वीनारायण शाहको फौजले अछामी राजाहरुसँग हारी छाडेका रहेछन् । वि. स. १८४७ सालमा जगतसिंह पाण्डेको अधीनमा गएको नेपाल एकीकरणका प्रणेता तत्कालीन पृथ्वीनारायण साहको पल्टनलाई अछामी पल्टनले लखेटेपछि ज्यान बचाई सो पल्टन जोगीको गुप्त भेषमा वैद्यनाथको शरणमा पुगेको थियो। शरणमा आएकालाई मरण नदिने नेपाली परम्परा र मन्दिरको नियमानुसार उनीहरुलाई आश्रय दिइयो । त्यसबखत अछाममा देवचन्द्र शाहको शासन चलिरहेको थियो । पछि उक्त पल्टनले आफूसँग भएका अस्त्रहरु त्यही मन्दिरमा छाडी सोही भेषमा काठमाडौँतर्फ कुलेलम ठोकेको थियो भन्ने कुराको साक्षी इतिहास प्रमाण छ। त्यहाँ विशेषतः एक खुँडा, बन्दुक, छुरी' गणसा, कटरा, भाला, बर्सी, ढाल आदि हातहतियारहरु रहेका छन् । पहिले त्यहाँ रहेको गैंडाको एउटा छालाको ढाल र भरुवा पेस्तल भने हाल देखिँदैन' ।

लेखकले ती हातहतियारको दीर्घकालीन रेखदेख र व्यवस्थापन सम्बन्धमा कलम उठाएको आखिर फलदायी नै सावित हुन गयो । वैद्यनाथ सङ्ग्रहालयको स्थापनाले गर्दा यस्ता कलात्मक र दुर्लभ वस्तुहरुको संरक्षण हुनेतर्फ झिनै भएपनि थप आशा जागेको छ । शुरुमा वैद्यनाथधाममा रहेका ती हातहतियारहरु सङ्ग्रहालयको स्थापनासँगै स्थायी भवनमा प्रदर्शनीमा राखिएको सुन्न पाउनु खुसीको विषय हो ।

उपसंहारः

१. मानवविकासको इतिहासमा सर्वप्रथम अष्ट्रेलोपिथेकसले प्रस्तर हतियार निर्माण गर्ने परम्पराको विधिवत् थालनी गरेको भएपनि एक्काइसौँ शताब्दीमा आएर मानव परिस्कृत र परिमार्जित तवरले हातहतियारहरुको निर्माण गर्न सक्षम भयो । नेपालमा यस्ता हातहतियारहरुको निर्माण गर्ने क्रम प्रागऐतिहासिक कालदेखि नै आरम्भ भएको कुरा मुस्ताङबाट प्राप्त तामा निर्मित मानवाकृतिहरुले थप पुष्टि गरेको छ।

२. नेपालमा हातहतियारको विकासक्रमलाई पूर्वलिच्छविकाल, लिच्छविकाल, मल्लकाल र आधुनिककाल गरी विभिन्न चरणमा वर्गीकरण गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ । ती विभिन्न कालखण्डमा निर्मित कतिपय महत्वपूर्ण तथा पुराना हातहतियारहरु हाल नेपालको राजधानी काठमाडौँ उपत्यकाभित्र र बाहिरका विभिन्न सङ्ग्रहालयहरुमा संग्रहित एवम् प्रदर्शित छन् ।

३. वास्तवमा विगत मानवले जङ्गली जनावरको शिकार र कन्दमूल सङ्कलन, घरायसी दैनिक जीवननिर्वाह, कृषि तथा सुरक्षाका लागि आफ्नो विवेक, सीप तथा प्रविधिको उच्चतम प्रयोग गरी निर्माण गरेका विभिन्न उपकरण, हातहतियारहरुले विगत मानवले विकास गरेको ज्ञान, सीप, प्रविधि, संस्कृति तथा सभ्यताको अध्ययन, अनुसन्धान कार्यमा महत्वपूर्ण र उल्लेखनीय भूमिका रहन्छ।

४. सङ्ग्रहालयहरुमा संग्रहित एवम् प्रदर्शित त्यस्ता ऐतिहासिक हातहतियारहरुको विशिष्ट र अमूल्य स्थान रहेको हुँदा तिनको उचित खोज र अभिलेखीकरण गर्नु जरुरी देखिन्छ। यस्ता ऐतिहासिक हातहतियारको विस्तृत लगत राखी व्यवस्थित गर्दै भविष्यमा हुन सक्ने संभावित चोरीबाट बचाउन तथा अनुसन्धानमार्फत सङ्ग्रहालयलाई शैक्षिक एवं अनुसन्धानात्मक केन्द्रका रुपमा विकास गर्न सकिने संभावना उच्च देखिन्छ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरू

नेपाली

- अमात्य, डा.साफल्य, पुरातात्विक वस्तुहरुको संरक्षणमा राष्ट्रिय सङ्ग्रहालयको भूमिका, हीरकजयन्ती स्मारिका २०७०, काठमाडौँ : नेपाल सरकार संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय, पुरातत्व विभाग, २०७०
- घिमिरे, विष्णुप्रसाद, पाल्पा राज्यको इतिहास, भाग १, प्रथम संस्करण, चितवन : श्रीमती पद्मा घिमिरे, २०४५
- दाहाल, पेशल र सोमप्रसाद खतिवडा, पुरातत्वको परिचय, काठमाडौँ : एम्. के. पब्लिसर्श एण्ड डिष्ट्रीब्यूटर्स, २०५८
- द्विवेदी, पशुपतिकुमार, सङ्ग्रहालय र समाज, काठमाडौँ : श्री ५ को सरकार, शिक्षा मन्त्रालय, पुरातत्व विभाग, २०३२
- द्विवेदी, पशुपतिकुमार, नेपालको राष्ट्रिय सङ्ग्रहालय व्यवस्थापनसम्बन्धी प्रतिवेदन, काठमाडौँ : राष्ट्रिय सङ्ग्रहालय छाउनी, २०३७
- वज्राचार्य, धनवज्र (सम्पा.), त्रिरत्नसौन्दर्यगाथा (सुन्दरानन्द बाँडाविरचित), काठमाडौँ : नेपाल सांस्कृतिक परिषद्, वि. स. २०१४
- बाँस्कोटा, भीष्म, सुदूरमा बचेका केही शस्त्रास्त्रहरु, अनामिका, काठमाडौँ : मोर्डन कन्या मल्टिपल कलेज, २०६७
- राष्ट्रिय संस्कृति नीति, काठमाडौँ : नेपाल सरकार, संघीय मामिला, संविधानसभा, संसदीय व्यवस्था तथा संस्कृति मन्त्रालय, २०६७
- लम्साल, देवीप्रसाद (सम्पा.), भाषावंशावली, भाग २, काठमाडौँ : श्री ५ को सरकार, पुरातत्व विभाग, राष्ट्रिय पुस्तकालय, वि. स. २०२३
- वज्राचार्य, धनवज्र, लिच्छविकालका अभिलेख, कीर्तिपुर : त्रि. वि. नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, २०३०
- सरस्वती सिंह, हनुमानढोका दरबार सङ्ग्रहालय एक परिचय, स्मारिका २०६९, काठमाडौँ : नेपाल सरकार संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय, हनुमानढोका दरबार सङ्ग्रहालय विकास समिति, २०६९
- क्षेत्री, गणेशप्रसाद र सोमप्राद खतिवडा, हिन्दू धर्म र समाज, प्रथम संस्करण, विराटनगर : शिवा प्रकाशन, २०५४
- श्रेष्ठ, मन्दाकिनी, राष्ट्रिय सङ्ग्रहालयको स्थापना, विकास र गतिविधि, हीरक जयन्ती स्मारिका २०७०, काठमाडौँ : नेपाल सरकार संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय, पुरातत्व विभाग, २०७०
- विभिन्न सङ्ग्रहालयहरुको स्थलगत भ्रमण तथा प्रकाशित ब्रुशर्स पम्पलेटहरुको अध्ययन।

English

- Dwivedi, Pashupati Kumar, 'Museum in Nepal', Kathmandu: Smt. Sushila Dwivedi, 1976 AD.
- Jha, Hit Narayan, The Lichhavis, Varanasi :Chowkhamba Sanskrit Series Office, 1970AD
- Mishra, Tara Nanda, 'The Archaeological Research in the High Mountains of Mustang District', Ancient Nepal, Especial Edition on Mustang, No. 136, 1994 AD.
- Shresth, Hari, 'Ancient Nepali Arms and Weapons A Brief Appraisal', Ancient Nepal, No 182-183, Kathmandu : Government of Nepal Ministry of Culture, Tourism and Civil Aviation, Department of Archaeology, February-May, 2013 AD.
- Tiwari, Devendra Nath, 'Cave Burials From Western Nepal, Mustang', Ancient Nepal, No. 85, December 1984- January 1985